

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

Onderzoeksbalans bouwkundig erfgoed.
Deel 1: Architectuurgeschiedenis.

Versie 1 (2008)

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

////////////////////////////////////

ONDERZOEKSBALANS
BOUWKUNDIG
ERFGOED. DEEL 1:
ARCHITECTUUR-
GESCHIEDENIS

Versie 1 (2008)

////////////////////////////////////

LEEN MEGANCK (RED.), FRANK BECUWE, ANNA BERGMANS, JO BRAEKEN,
THOMAS COOMANS, VINCENT DEBONNE

INHOUD

VOORWOORD 6

1 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS MIDDELEEUWEN 8

1.1 Inleiding..... 8

1.2 Historiografie 8

1.3 Monumenten en monografieën 9

1.4 Monumentenzorg 10

1.5 Bouwmaterialen en bouwbedrijf..... 11

1.6 Bouwhistorie en huizenonderzoek 13

1.7 Leemtes in het onderzoek en toekomstperspectieven 14

2 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS NIEUWE TIJD 16

2.1 Voorgeschiedenis..... 16

2.2 Huidig onderzoek 17

2.3 Hiaten in het huidig onderzoek en onderzoeksvragen voor de toekomst 20

3 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS 19DE EEUW 22

3.1 Inleiding..... 22

3.2 Inventarisatie en ontsluiting 23

3.3 Typologieën..... 23

3.4 Stijlen en Neostijlen 24

3.5 Architecten..... 24

3.6 Constructiegeschiedenis 25

3.7 Onderwijs en tijdschriften 25

3.8 Monumentenzorg 26

3.9 Leemtes in het onderzoek 26

4 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS 20STE EEUW 28

4.1 Architectuurgeschiedenis 1900-1940 28

4.2 Het interbellum (1918-1940) 30

4.3 Wereldoorlog II 45

4.4 Architectuurgeschiedenis 1945-1975 45

5 HISTORISCH INTERIEUR..... 52

5.1 Historiek van het onderzoek..... 52

5.2 Vloer- en wandtegels 54

5.3	Wanddecoratie	56
5.4	Glasschilderkunst.....	57
5.5	Lacunes	58
6	INDUSTRIEEL ERFGOED	59
6.1	Inleiding	59
6.2	Industriële archeologie / Industrieel erfgoed	60
6.3	Inventarisatie, onderzoek en ontsluiting.....	61
6.4	Het onderzoek van het industrieel erfgoed, een status quaestionis	62

VOORWOORD (ANNO 2022)

Onmisbaar voor onderzoek naar onroerend erfgoed is een overzicht van het bestaande onderzoek. Daarom lanceerde het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) – één van de voorlopers van het huidige agentschap Onroerend Erfgoed - in 2008 de website *Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed*. Deze bood een overzicht van de kennis, de hiaten en de onderzoeksvragen over het bouwkundig, landschappelijk en archeologisch erfgoed in Vlaanderen. Deze onderzoeksbalans kwam tot stand in samenwerking met experts verbonden aan universiteiten, hogescholen, wetenschappelijke instellingen, overheidsdiensten en organisaties uit de erfgoedsector. Ook onafhankelijke onderzoekers droegen bij aan de synthese. Samen met de Onderzoeksbalans ontwikkelde het VIOE ook een Bibliografie Onroerend Erfgoed: een online zoekmachine met bibliografische referenties. Omdat de website begin 2022 wordt stopgezet vormt het agentschap Onroerend Erfgoed de onderzoeksbalans om tot een reeks digitale rapporten, die ontsloten worden via de *Open Archive Repository* van het agentschap (<https://oar.onroenderfgoed.be>). De bijhorende bibliografie zal online worden ontsloten in de nieuwe Informatiecatalogus Onroerend Erfgoed, die de huidige Bibliotheekcatalogus zal vervangen.

Dit onderzoeksrapport bevat het eerste deel van de Onderzoeksbalans van het Bouwkundig Erfgoed, zoals opgemaakt in 2008. Deze onderzoeksbalans bestond uit drie delen: 1) Architectuurgeschiedenis, 2) Inventarisatie van bouwkundig erfgoed en 3) Monitoring, Conservatie, Restauratie. Daarnaast waren er nog enkele thematische delen, zoals dat over het erfgoed van Wereldoorlog I. We kozen ervoor om de delen integraal te behouden en elk als een autonoom onderzoeksrapport te publiceren. Op deze manier blijven deze referentiedocumenten beschikbaar voor iedereen die wil weten wat de stand van zaken was van het onderzoek naar aspecten van het bouwkundig erfgoed in Vlaanderen in het begin van de eenentwintigste eeuw. De documenten bevatten ook een onmisbare schat aan informatie die kan dienen als startpunt voor nieuw onderzoek. Het derde deel over Monitoring, Conservatie en Restauratie werd in 2011 nog aangevuld met nieuwe teksten. Deze aangevulde versie verschijnt in 2022 als derde deel van de Onderzoeksbalans Bouwkundig Erfgoed (Vernimme N. en Buyle M. (red.), *Onderzoeksbalans Bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Deel 3: conservatie- restauratie. Versie 1 (2008-2011), 2022*).

De Onderzoeksbalans Architectuurgeschiedenis is opgebouwd uit zes hoofdstukken geschreven door verschillende experts. De eerste vier hoofdstukken geven een stand van zaken van het architectuurhistorisch onderzoek naar de middeleeuwen, de nieuwe tijd (16de tot 18de eeuw), de 19de en de 20ste eeuw. De laatste twee hoofdstukken zijn thematisch opgevat en ontsluiten het onderzoek naar historisch interieur en industrieel erfgoed. Bij raadpleging van dit document dien je er rekening mee te houden dat de inhoud van 2008 dateert en niet werd geactualiseerd. De teksten van de website hebben we integraal overgenomen zonder inhoudelijke aanpassingen. Ook voetnoten bleven ongewijzigd. Links naar websites of online-documenten hebben we waar mogelijk wel geactualiseerd. Voor websites die niet langer bestaan werd de link verwijderd.

Het onderzoek naar bouwkundig erfgoed stond sinds 2008 uiteraard niet stil. Voor het industrieel erfgoed werd in 2021 een nieuwe stand van zaken opgemaakt: de *Onderzoeksbalans industrieel erfgoed 2020 Versie 2* (Cornelis L. 2021). Voor een aantal gebouwtypes maakte het agentschap Onroerend Erfgoed in het kader van thematisch waarderend onderzoek een meer recent overzicht van het bestaande architectuurhistorisch en inventariserend onderzoek. Deze overzichten zijn terug te vinden in onderzoeksrapporten over onder meer funerair erfgoed, oorlogserfgoed, wederopbouwhoeves, sociale woningbouw, orgels en windmolens. Deze publicaties kunnen geraadpleegd worden op OAR, het Open Archief van publicaties van het agentschap Onroerend Erfgoed (<https://oar.onroenderfgoed.be>). Ook de thematische teksten in de online Inventaris van

het Onroerend Erfgoed (<https://inventaris.onroenderfgoed.be>) bevatten vaak een recenter overzicht van het bestaande onderzoek.

Referenties van aanvullende thematische onderzoeksrapporten, vrij beschikbaar in de OAR (*open archives repository*) van het agentschap Onroerend Erfgoed

BECUWE F., DEBONNE V., VANNESTE P. 2021: TOOVERWERK. *De wederopbouw van hoeves in de Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/5698> (geraadpleegd op 15 december 2021).

CORNELIS L. 2021: *Onderzoeksbalans industrieel erfgoed 2020 Versie 2* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/5788> (geraadpleegd op 21 december 2021).

DE CLERCQ L. (red.) 2017: *Doelmatigheidsanalyse van het beschermingsinstrumentarium fase 1: de geschiedenis van het beschermen 1931 – 2016* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/432> (geraadpleegd op 15 december 2021).

HOOFT E. 2021: *Inventariseren van bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Historiek, methodologie, doelstellingen en resultaten* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/6372> (geraadpleegd op 15 december 2021).

LISSON J. 2021: *Beschermd bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. De afbakening van thematische onderzoekspakketten* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/6380> (geraadpleegd op 15 december 2021).

MERTENS J. 2020: *Sterven in stijl Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/5488> (geraadpleegd op 15 december 2021).

VANDEWEGHE E., BECUWE F., DE SADELEER S., DECOODT H. 2021: *Tussen hemel en aarde. Een herwaardering van het windmolenerfgoed in Vlaanderen* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/6218> (geraadpleegd op 15 december 2021).

VAN DER MEIJDEN K.J. 2017: *Historische orgels. Een waarderende studie van het Orgelpatrimonium in Vlaanderen* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/462> (geraadpleegd op 15 december 2021).

VAN HERCK K., VANDEWEGHE E. 2016: *Goed wonen voor iedereen: een rijke geschiedenis. Onderzoek naar de erfgoedwaarden van het sociale woningbouwpatrimonium in Vlaanderen* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/408> (geraadpleegd op 15 december 2021).

VERNIMME N. 2010: *Omgaan met oorlogserfgoed* [online], <https://oar.onroenderfgoed.be/item/237> (geraadpleegd op 15 december 2021).

//

1 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS MIDDELEEUWEN

Door Thomas Coomans

1.1 INLEIDING

In België bestaat er een lange traditie wat het onderzoek en publicaties naar middeleeuwse architectuur betreft. Sinds de eerste synthese over de gotiek in België uit 1839 zijn er regelmatig syntheses verschenen over romaanse en gotische architectuur. De meest recente dateren uit het laatste decennium en geven de stand van de huidige kennis weer.¹ Tot in de jaren 1970 is het onderzoek vrij traditioneel gebleven dat wil zeggen toegespitst op de monumentale gebouwen (kerken, stadhuizen, burchten, huisgevels), hun bouwtechnische en stilistische kenmerken. Aan de hand van die kenmerken waren de middeleeuwen in stijlperiodes verdeeld (Karolingisch, Ottoons, Romaans; vroeg-, hoog- en laatgotisch) en het kunstlandschap in regionale “scholen” (Schelde romaans, romaanse Maasstijl, Scheldegotiek, Brabantse gotiek, Kustgotiek enz.). Die laatste categorieën worden vandaag soms nog gebruikt in algemene en toeristische literatuur, maar zijn door de wetenschapswereld bekritiseerd wegens hun ideologische achtergrond. Dankzij enerzijds nieuwe probleemstellingen zoals materiële cultuur en cultuurhistorie en anderzijds nieuwe methodes zoals bouwhistorie, natuurwetenschappelijk onderzoek en diepgaand archiefonderzoek is het onderzoeksveld de laatste decennia trouwens veel ruimer geworden. Daaruit blijkt dat de grens tussen architectuurgeschiedenis en archeologie niet meer waterdicht is en dat in bepaalde contexten, stadsarcheologie in het bijzonder, een multidisciplinaire aanpak de beste resultaten levert en toekomstperspectieven biedt.

1.2 HISTORIOGRAFIE

De historiografie of geschiedschrijving in België is sterk beïnvloed door de evoluerende identiteiten. De eerste generatie vorsers na de Belgische onafhankelijkheid heeft het middeleeuws verleden bekeken met oog op de legitimatie van de nieuwe nationale identiteit. De naslagwerken van Antoine Schayes en kanunnik Edmond Reusens hebben in dat opzicht een belangrijke invloed gehad.² Vanaf 1890 ontwikkelden zich regionale identiteiten en ontstond een tweedelig kunstlandschap voor de romaanse architectuur, bestaande uit het Maasland en de Scheldestreek, en een driedelig kunstlandschap voor de gotische architectuur, bestaande uit dezelfde streken plus Brabant. De drie belangrijkste auteurs, Jules Helbig, Louis Cloquet en kanunnik Raymond Lemaire, genoten archeologische kennis als gevolg van hun betrokkenheid bij restauraties.³

¹ Deléhouzée, A. e.a., 2000, Romaanse architectuur in België, Tielt; Buyle, M. e.a., 1997. Gotische architectuur in België, Tielt: Lannoo; Coomans, T., 2003. L'Architecture. In C. Heck, red. L'art flamand et hollandais. Le siècle des Primitifs, 1380-1520 (L'art et les grandes cites). Parijs, pp. 541-591; 1997. Leclercq-Marx, J., L'art roman en Belgique: Architecture, art monumental, Eigenbrakel : J.-M. Collet.

² Schayes, A.G.B., 1893. Mémoire sur l'architecture ogivale en Belgique. Mémoires couronnés par l'Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles, 14 (2), pp. 1-194; Schayes, A.G.B., 1852, Histoire de l'architecture en Belgique depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'époque actuelle, Brussel; Reusens, E., 1871. Eléments d'archéologie chrétienne, Leuven.

³ Cloquet, L., 1896. Ecole de Tournai. In E. Soil, red. Compte rendu du Congrès archéologique et historique de Tournai, Doornik: Fédération archéologique et historique de Belgique, pp. 368-398 ; Helbig, J. & Brassine, J., 1906. L'art mosan depuis l'introduction du christianisme jusqu'à la fin du XVIIIe siècle, Brussel; Lemaire, R., 1906. Les origines du style gothique en Brabant. Première Partie: l'architecture romane, Brussel - Parijs ; Leurs, C., 1922. Les origines du style gothique

belangrijke evolutie.¹⁹ Onder invloed van de Sint-Lucasbeweging werden vanaf de jaren 1870 archeologische restauraties met zicht op stijleenheid bevorderd.²⁰ Nogmaals kregen de gebouwen uit de middeleeuwen de voorkeur omdat vanuit een ideologisch perspectief het middeleeuwse verleden een voorbeeld was voor een katholieke samenleving. De restauratie van het Gravensteen en van de Graslei in Gent alsook het stadsbeeld van Brugge zijn daar unieke voorbeelden van.

De verwoestingen tijdens de Eerste Wereldoorlog, in het bijzonder in de frontstreek, vormden een geweldige uitdaging voor de monumentenzorg. Toch bleef de restauratie van monumenten alsook de wederopbouw van historische centra in neomiddeleeuwse en regionale stijlen bij de 19de-eeuwse traditie aansluiten – zo getuigen op voortreffelijke wijze Ieper en Diksmuide. Het eerste boek over monumentenzorg in België werd door kanunnik Lemaire in 1938 gepubliceerd en betreft hoofdzakelijke middeleeuwse religieuze architectuur.²¹

Dankzij het Charter van Venetië (1964) – waaraan twee Belgische mediëvisten Raymond Marie Lemaire en Paul Philippot meewerkten – ontwikkelde monumentenzorg een nieuwe benadering, en besteedde men meer aandacht aan andere typologieën van gebouwen dan de grote monumenten. Materieeltechnisch en bouwhistorisch vooronderzoek van gebouwen werd bevorderd.

De regionalisatie van de monumentenzorg en het Vlaams monumentendecreet (1976) gaven Vlaanderen de instrumenten voor een nieuw beheer en beleid. Middeleeuwse architectuur wordt voortaan aangepakt in een veel breder perspectief, dat rekening houdt met alle veranderingen door de eeuwen heen, inclusief vroegere restauraties. Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek zijn steeds vaker bij restauraties betrokken. In dat opzicht geeft de restauratie van de kathedraal van Antwerpen sinds 1967, met inbegrip van uitvoerig bodemonderzoek en onderzoek naar de oorspronkelijke kleurige afwerking, een boeiende evolutie van de restauratiepraktijk toegepast op een uitzonderlijk middeleeuws monument.

1.5 BOUWMATERIALEN EN BOUWBEDRIJF

Het restaureren van middeleeuwse monumenten heeft de architecten al vroeg in de 19de eeuw met de constructieve aspecten van de architectuur geconfronteerd, namelijk de identificatie en de eigenschappen van de bouwmaterialen, het gebruik en de verwerking ervan, de structuur van de gebouwen (bogen, gewelven enz.) en de oorspronkelijke bouwfasen. Met andere woorden, de technische en organisatorische aspecten van het bouwbedrijf en zijn evolutie door de middeleeuwen werden als essentieel beschouwd, onder meer als gevolg van de publicaties en de restauratiepraktijk van de invloedrijke Franse architect Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879). Over het middeleeuwse bouwbedrijf bestaan een aantal naslagwerken die aan de hand van concrete casussen en archieven de economische, sociale en organisatorische dimensie van de bouwsector en de werven - met inbegrip van de taakverdeling binnen de ambachten en de praktische rol van bouwmeesters en

¹⁹ Stynen, H., 1998. De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940, Brussel; Bergmans, A., 1998. Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw: studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken, Leuven: Universitaire Pers.

²⁰ Zie o.m. het werk van architecten als Auguste Van Assche, Pierre Langerock, Auguste Verhagen, Hendrik Geirnaert, Matthieu Christiaens.

²¹ Lemaire, R., 1938. La restauration des monuments anciens, Antwerpen.

opdrachtgevers - bestudeerd hebben.²² Het historisch onderzoek van Jean-Pierre Sosson over de openbare werken in Brugge tijdens de 14de en 15de eeuw mag hier speciaal vermeld worden.²³

Waarschijnlijk is het meest problematische aspect van de historische monumenten in België dat van de materialen, in het bijzonder natuursteen. België is buitengewoon rijk aan natuursteensoorten waarvan het gebruik en de economische verspreiding van de middeleeuwen tot heden de wetten van de markt volgde.²⁴ De keuze voor een bepaald materiaal, zowel voor de bouw als voor restauraties, op een bepaald moment, voor een bepaald gebouw, had niet enkel economische, maar ook structurele en esthetische gevolgen. Materialen zijn ook vaak streekgebonden en hebben als dusdanig bijgedragen aan de specifieke “kleur” van de architectuur²⁵ met als gevolg dat architectuurgeschiedenis en restauraties elkaar vaak hebben beïnvloed en in een zekere zin elkaar hebben “gelegitimeerd”. Over natuursteen, ontginning en vervoer, verkoop en verspreiding, verwerking en toepassing, bestaat een omvangrijke literatuur die voor de middeleeuwen op het niveau van de Lage Landen beschouwd moet worden.²⁶ De grote “families” van steensoorten – met name de Doornikse en Henegouwse kalkstenen, Oost-Vlaamse zandstenen, Brabantse zandstenen, Gobertange kalkzandsteen, en Maaslandse kalkstenen – werden via de rivieren door gans de Lage Landen verspreid. Enkel voor Limburg en Wallonië zijn zeer nuttige handboeken beschikbaar die voor historische steensoorten de brug maken tussen geologie en bouwhistorie.²⁷ In dat opzicht is specifiek onderzoek naar steenhoudersmerken een niet onbelangrijke benadering.²⁸ Het recent bouwhistorisch onderzoek van Frans Doperé, gebaseerd op de kaptechniek van steen en de sporen van de steenhoudersgereedschappen, heeft geleid tot de definitie van een belovende relatieve dateringsmethode in de late middeleeuwen.²⁹ Deze methode laat niet alleen toe om aan

²² Van de Walle, A.L.J., 1959. Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de Middeleeuwen, Antwerpen; Van Tyghem, F., 1966. Op en om de middeleeuwse bouwwerf. De gereedschappen en toestellen gebruikt bij het bouwen van de vroege middeleeuwen tot omstreeks 1600, Brussel; Philipp, K.J., 1989. Eyn huys in manieren van eynre kirche. Werkmeister, Parliere, Steinlieferanten, Zimmermeister und die Bauorganisation in den Niederlanden vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. Wallraf-Richartz-Jahrbuch, 50, pp. 69-113; Philipp, K.J., 1988. Sainte-Waudru in Mons (Bergen, Hennegau). Die Planungsgeschichte einer Stiftskirche, 1449-1450. Zeitschrift für Kunstgeschichte, 51, 372-413; Baillieul, B. & Duhammeuw, A., 1989. Een stad in opbouw. Gent voor 1540, Tielt, pp. 165-289.

²³ Sosson, J.-P., 1977. Les travaux publics de la ville de Bruges XVe-XVe siècles. Les matériaux. Les hommes, Brussel.

²⁴ Vanaf de 19de eeuw werd natuursteen ook uit buurlanden geïmporteerd, in het bijzonder Franse stenen, ook voor restauraties.

²⁵ Bijvoorbeeld de ontginning van ijzertzandsteen (“bruine steen”) in de streek rond Aarschot-Diest heeft geleid tot de definitie van een “Demergotiek”.

²⁶ Janse, H. & de Vries, D.J., 1991. Werk en merk van de steenhouwer. Het steenhoudersambacht in de Nederlanden voor 1800, Zwolle-Zeist; van Tussenbroek, G., 2006. The Architectural Network of the Van Neurenberg Family in the Low Countries (1480-1640), Turnhout.

²⁷ Dreesen, R., Duser, M. & Doperé, F., 2001. Atlas natuursteen in Limburgse Monumenten - Geologie, beschrijving, herkomst en gebruik, Hasselt: Provincie Limburg; De Jonghe, S. e.a., 1995. Pierres à bâtir traditionnelles de la Wallonie. Manuel de terrain, Louvain-la-Neuve.

²⁸ De studie van merken op stenen heet de “glyptographie”. Voor België is het werkinstrument: Van Belle, J.-L., 1994. Nouveau dictionnaire des signes lapidaire: Belgique et Nord de la France, Louvain-la-Neuve.

²⁹ Onder meer: Doperé, F., 1996. Les techniques de taille sur le grès calcaireux: une nouvelle méthode pour déterminer la chronologie et étudier l'évolution des chantiers dans l'est du Brabant pendant la première moitié du XVe siècle. In M. Lodewijckx, red. Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies, Album Amicorum André Van Doorselaer, Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae, Leuven, pp. 415-439; Doperé, F., 1997. L'extraction, la taille et la mise en oeuvre du calcaire gréseux de Gobertange au Moyen Âge. Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites, 16, pp. 43-96.

dateringswerk te doen, maar biedt ook de mogelijkheid tot zeer precies onderzoek naar de evolutie van een middeleeuwse bouwwerf. Soms leidt dit dan ook tot totaal vernieuwende inzichten.³⁰

Naast natuursteensoorten is baksteen uiteraard een bepalend bouw materiaal dat vanaf het begin van de 13de eeuw op verschillende plaatsen in Vlaanderen geproduceerd en overal toegepast werd. Het boek van Johanna Hollestelle dient nog steeds als referentiewerk,³¹ zolang er geen nieuwe synthese gepubliceerd wordt.³² Voor het graafschap Vlaanderen wordt nu vernieuwend bouwhistorisch onderzoek verricht.³³ Voor het hertogdom Brabant werd onderzoek verricht over de constructie en de stabiliteit van bogen en gewelven, zowel in baksteen als natuursteen.³⁴

Ten slotte heeft het onderzoek naar het gebruik van hout voor de constructie van dakkappen in Vlaanderen een achterstand ten opzichte van Wallonië, Nederland en andere buurlanden.³⁵ Dat heeft te maken met het feit dat het dendrochronologisch onderzoek - dat historisch hout nauwkeurig kan dateren - in Vlaanderen (met uitzondering voor de stad Gent) pas recent gestart is en nog niet systematisch toegepast wordt. Een inhaaloperatie werd gestart door de stichting van een laboratorium voor dendrochronologie binnen het VIOE, alsook bouwhistorisch onderzoek over gotische kappen in het hertogdom Brabant.³⁶ Dendrochronologische dateringen kunnen leiden tot zeer vernieuwende resultaten die gevolgen kunnen hebben op de architectuurgeschiedenis, zoals recent werd bewezen voor enkele belangrijke middeleeuwse gebouwen in Vlaanderen.³⁷

1.6 BOUWHISTORIE EN HUIZENONDERZOEK

Op methodologisch vlak is nu algemeen aanvaard dat bouwhistorisch onderzoek de meest belovende vernieuwingsperspectieven voor de kennis inzake middeleeuwse architectuur biedt. Bouwhistorie beschikt over een eigen methodologie,³⁸ en levert resultaten die teruggekoppeld kunnen worden naar de resultaten van bodem- en archiefonderzoek, wanneer beschikbaar. Zoals eerder gezegd bestaat er in België een lange bouwhistorische traditie, die teruggaat tot het voorbereidend onderzoek in de context van restauraties in de 19de eeuw. Kanunnik Raymond Lemaire, broeder Firmin De Smit, Raymond Marie Lemaire, Luc Devliegher en Luc Francis Genicot mogen beschouwd worden als de grondleggers van de bouwhistorie in België. Alle vijf waren mediëvisten en hebben bij

³⁰ Doperé, F., 1994. Evolutie van de bouwwerf van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen op basis van de steenhouwtechnieken en de steenmerken. *Bouwen aan bouwgeschiedenis, recent onderzoek naar de bouwchronologie van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal - tentoonstellingscatalogus*, Antwerpen, pp. 29-55.

³¹ Hollestelle, J., 1961. *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Assen.

³² Voor een recent status quaestionis, zie: Coomans, T. & Van Royen, H., red., 2008. *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin*. *Middeleeuwse baksteenarchitectuur in Vlaanderen en Noord-Europa*, Koksijde.

³³ Lopend doctoraatsonderzoek van Vincent Debonne over baksteen in het graafschap Vlaanderen, VIOE en VUB.

³⁴ Smars, P., 2000. *Etudes sur la stabilité des arcs et voûtes: confrontation des méthodes de l'analyse limite aux voûtes gothiques en Brabant*, Leuven: R. Lemaire Centre for the Conservation of Historic Towns and Buildings.

³⁵ Hoffsummer, P. (dir.), 2002. *Les charpentes du XIe au XIXe siècle. Typologie et evolution en France du Nord et en Belgique*, Parijs.

³⁶ Lopend doctoraatsonderzoek van Dieter Nuytten over dakkappen in het hertogdom Brabant, Universität Bamberg.

³⁷ Bijvoorbeeld: Nuytten, D., 2005. *Bouwhistorisch onderzoek van de voormalige abdijhuur Ter Doest*. *Bulletin KNOB*, 2-3, pp.58-74; Coomans, T., 2006. *De oudste dakconstructie in de Leuvense binnenstad: bouwhistorisch onderzoek in de predikherenkerk (prov. Vlaams-Brabant)*. *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen*, 1, pp.183-212.

³⁸ Voor een definitie van de methode, zie: Parron-Kontis, I. & Reveyron, N., 2005. *Archéologie du bâti. Pour une harmonisation des méthodes*. I. Parron-Kontis & Reveyron, N., red. *Actes de la table ronde, 9 et 10 novembre 2001*, Musée archéologique de Saint-Romain-en-Gal (Rhône), p.159; Stenvert, R. & Van Tussenbroek, G., 2007. *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*, Utrecht; De Jonge, K. & Van Balen, K., 2003. *The Role of Preparatory Architectural Investigation in the Restoration of Historical Buildings*. *International Updating Course Held at the Raymond Lemaire International Centre for Conservation*.

voorkeur middeleeuwse kerkgebouwen onderzocht. Enkel Devliegheer heeft ook op stadshuizen gewerkt en het naslagwerk over huizen in Brugge gepubliceerd.³⁹

Pas na de Tweede Wereldoorlog werd voor het eerst op een wetenschappelijke manier opgegraven in middeleeuwse kerken en werden funderingen van oudere kerken aan het licht gebracht, echter zonder aanvulling met bouwhistorisch onderzoek van de bestaande gebouwen. Gelijkaardige opgravingen blijven uitzonderlijk, maar hebben prachtige resultaten opgeleverd, onder meer in het koor van de Sint-Pieterskerk in Leuven, in de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal in Antwerpen en in de Onze-Lieve-Vrouwbasiliek in Tongeren, zie ook in het hoofdstuk Middeleeuwse archeologie. Vanaf de jaren 1980 werd binnen de dienst stadsarcheologie van Gent, onder leiding van Marie Christine Laleman, een brug gelegd tussen archeologie en bouwhistorie, met baanbrekende resultaten voor een aantal topgebouwen uit de middeleeuwen, onder meer het Gravensteen, de Bijloke, de Sint-Pietersabdij, de Carmelietenkerk enz.⁴⁰

Systematisch kelderonderzoek leidde tot een eerste synthese over romaanse woonhuizen in Gent.⁴¹ Bij huizenonderzoek worden bouwhistorische en archeologische gegevens aangevuld met informatie uit archieven. Nogmaals speelde Gent hier een pioniersrol.⁴² In Brugge, Antwerpen, Mechelen en Oudenaarde zijn bouwhistorici en huizenonderzoekers nu actief aan het werk en groeit de belangstelling van de stedelijke monumentendiensten.⁴³

1.7 LEEMTES IN HET ONDERZOEK EN TOEKOMSTPERSPECTIEVEN

Merkwaardig is dat op dit moment middeleeuwse kunst- en architectuurhistorisch onderzoek veel minder studenten en onderzoekers aantrekt dan de vorige generaties en dan de architectuur van recentere periodes. Ook binnen het kunsthistorisch universitair onderwijs is de plaats van de middeleeuwse architectuur steeds maar beperkter. Ondanks geïsoleerde initiatieven om middeleeuwse architectuur uit de Zuidelijke Lage Landen in internationaal perspectief te plaatsen⁴⁴ blijft België meestal een witte vlek op de kaart van Europa. Men kan zich dan ook de vraag stellen waarom er zo weinig buitenlandse vorsers onderzoek doen op de middeleeuwse architectuur in België, terwijl dat wel het geval is in andere landen of voor andere middeleeuwse kunsten uit de Lage Landen (schilderkunst, miniatuur, beeldhouwkunst enz.).⁴⁵

³⁹ Devliegheer, L., 1975. De huizen te Brugge, Tiel - Amsterdam: Bestendige Deputatie van de Provincieraad van West-Vlaanderen, Lannoo.

⁴⁰ Resultaten werden regelmatig gepubliceerd in het tijdschrift Stadsarcheologie, Bodem en Monument in Gent.

⁴¹ Laleman, M.-C. & Raveschot, P., 1991. Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent: periode 1100-1300: de kelders, Brussel.

⁴² Charles, L. e.a., 2001. Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent, Gent.

⁴³ Noemen we hier het werk van Dirk Van Eenhooghe en Heidi Deneneth in Brugge, Petra Maclot in Antwerpen, Vincent Debonne in Oudenaarde, Monumentendienst Stad Mechelen, enz.

⁴⁴ Kavalier, E.M., 2000. Renaissance Gothic in the Netherlands: The Use of Ornament. The Art Bulletin, 82, pp.226-25; Coomans, T., 2007. Belfries, Cloth Halls, Hospitals and Mendicant Churches : A New Urban Architecture in the Low Countries around 1300. In A. Gajewski & Opacic, Z., red. The Year 1300 and the Creation of a New European Architecture. Turnhout, pp. 185-202; De Jonge, K., 2000. Bourgondische residenties in het graafschap Vlaanderen. Rijssel, Brugge en Gent ten tijde van Filips de Goede. Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Nieuwe reeks, 54, pp.93-134; De Jonge, K., 1994. Le palais de Charles Quint à Bruxelles - Ses dispositions intérieures aux XVIème et XVIIème siècles et le cérémonial de Bourgogne . In J. Guillaume, red. Architecture et vie sociale - L'organisation intérieure des grandes demeures à la fin du Moyen Age et à la Renaissance. Centre d'études Supérieures de la Renaissance. Actes du colloque tenu à Tours du 6 au 10 juin 1988. De Architectura. Tours: Picard, pp. 107-125.

⁴⁵ Deze en gelijkaardige vragen werden gesteld in: Sandron, D. e.a., 2007. L'architecture gothique et ses enjeux nationaux en Europe après la Seconde Guerre mondiale. Perspective. La revue de l'Institut National d'Histoire de l'Art, 1, pp.74-98.

Een onderscheid dient gemaakt te worden tussen het kunst- en architectuurhistorisch onderzoek enerzijds, en het bouwhistorisch- en interieuronderzoek anderzijds. Deze laatste, niet beperkt tot de middeleeuwse periode, scoort wat beter, maar leidt tot weinig publicaties. Dit kan te maken hebben met het feit dat vooronderzoek bij restauraties van historische gebouwen beleidsmatig verplicht is, maar dat de uitvoerende privé-bouwhistorische bureaus geen tijd vinden om hun verslagen te verwerken tot publiceerbare artikels. Het valt ook te betreuren dat de in opdracht van de overheid opgestelde verslagen tot nu niet centraal bewaard werden en dus zeer confidentieel blijven.

2 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS NIEUWE TIJD

Door Vincent Debonne, m.m.v. Krista De Jonge, Joris Snaet, Pieter Martens

2.1 VOORGESCHIEDENIS

De basis voor het onderzoek van de architectuur van de nieuwe tijd in Vlaanderen werd gelegd in het begin van de 20ste eeuw, met de werken van J. Braun⁴⁶, J.H. Plantenga⁴⁷ en P. Parent⁴⁸. De nadruk lag op de religieuze architectuur van de 17de eeuw, die door de Maisières benoemd werd als "l'époque de Rubens".⁴⁹ Impliciet blijkt hoe het architectuurhistorisch onderzoek van de nieuwe tijd toen werd afgemeten aan de bloeiperiode van de beeldende kunsten in de 17de eeuw, gesymboliseerd door de figuur van Pieter Paul Rubens (1577-1640). Bij Braun en Serbat⁵⁰ was het doorleven van gotische bouwstructuren in de barokke kerkenbouw in Vlaanderen al een centrale problematiek. De lokale architectuur werd er steevast getoetst aan die van Italië, waardoor de eigen verdiensten van de Vlaamse barok buiten beschouwing bleven. Deze benadering leverde de 17de-eeuwse kerkenbouw in Vlaanderen het etiket op van 'ietwat ouderwets', een appreciatie die werd aangehouden in de naoorlogse periode.

In de naoorlogse periode werd veelal de stijlkritiek van de vormelijkheden van het gebouw gevolgd, zoals in de studie van Baeyens over het Brabantse woonhuis⁵¹ en in de overzichtswerken uit de reeks *Geschiedenis van de architectuur in België*.⁵² Anderzijds werd in monografische studies over de stadhuizen van Gent⁵³ en Antwerpen⁵⁴ en over de monumentale altaarbouw van de 17de en de 18de eeuw⁵⁵ in belangrijke mate een beroep gedaan op historisch en iconografisch bronnenmateriaal. Omstreeks 1990 nam de belangstelling voor de architectuur van de nieuwe tijd aanzienlijk toe, wat zich kwantitatief uitte, met zowel nieuwe overzichtswerken⁵⁶ als detailstudies, maar ook en vooral kwalitatief door de verruiming van het onderzoek op meerdere vlakken. De verbreding blijkt ten eerste uit de onderzochte gebouwtypologieën, waar naast de kerkenbouw ook hofarchitectuur, vestingbouw, stedenbouw en stedelijke woningen volwaardig aan bod komen. Diversiteit is er ook in de invalshoeken, waarvoor men zich niet meer beperkt tot de stilistische lezing van het gebouw. De rol van de opdrachtgever, de opleiding van de architect en de organisatie van de bouwpraktijk zijn enkele van de benaderingen die in belangrijke mate hebben bijgedragen tot een beter begrijpen van

⁴⁶ Braun, J., 1907. Die belgischen Jesuitenkirche. Ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes zwischen Gotik und Renaissance, Freiburg im Breisgau.

⁴⁷ Plantenga, J., 1926. L'architecture religieuse dans l'ancien Duché de Brabant depuis le règne des archiducs jusqu'au gouvernement autrichien (1596-1713), Den Haag.

⁴⁸ Parent, P., 1926. L'architecture des Pays-Bas méridionaux (Belgique et nord de la France) aux XVIème, XVIIème et XVIIIème siècles, Paris - Brussel.

⁴⁹ De Maisières, M., 1943. L'architecture religieuse à l'époque de Rubens, Brussel.

⁵⁰ Serbat, L., 1902. L'architecture gothique des Jésuites au XVIIIème siècle. Bulletin Monumental, 66, pp.315-370; Serbat, L., 1903. L'architecture gothique des Jésuites au XVIIIème siècle. Bulletin Monumental, 67, pp.84-134.

⁵¹ Baeyens, H., 1950. Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in Brabant, Antwerpen.

⁵² Vandevivere, I. & Perier-d'Ieteren, C., 1974. De renaissance in België. Bouwkunst, monumentale beeldhouwkunst, Brussel; Van Ackere, J., 1974. Barok en classicisme in België. Bouwkunst, monumentale beeldhouwkunst, Brussel.

⁵³ Van Tyghem, F., 1978. Het stadhuis van Gent, Brussel.

⁵⁴ Bevers, H., 1985. Das Rathaus von Antwerpen. Architektur und Figurenprogramm, Hildesheim - Zürich - New York.

⁵⁵ Becker, U., 1990. Studien zum Flämischen Altarbau im 17. und 18. Jahrhundert, Brussel.

⁵⁶ Dhondt, L. e.a., 1998. 18de-eeuwse architectuur in België. Laatbarok - rococo - neoclassicisme, Tielt; Vlieghe, H., 1998. *Flemish Art and Architecture 1585-1700*, New Haven - Londen; Tijs, R., 1999. Renaissance- en barokarchitectuur in België: Vitruvius' erfenis en de ontwikkeling van de bouwkunst in de Zuidelijke Nederlanden van renaissance tot barok, Tielt; Philippot, P. e.a., 2003. L'architecture religieuse et la sculpture baroques dans les Pays-Bas méridionaux et la principauté de Liège 1600-1770, Luik.

de architectuur van de nieuwe tijd. De verbreding van het onderzoek voltrekt zich eveneens in de geografische en chronologische afbakening. Onderzoeksprojecten zoals “Eenheid en tweespalt. Architectonische relaties tussen de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden (1530-1700)” (Katholieke Universiteit Leuven (KUL), 1997-2000)⁵⁷ en “De Europese uitstraling van de architectuur der Lage Landen in de vroegmoderne tijd. (1480-1680)” (KUL, 2006-2009) trachten de identiteit van de architectuur in de Zuidelijke Nederlanden te achterhalen door ze te situeren in een grensoverschrijdende context. Ook de dynastieke context met de bijhorende toenmalige territoriale grenzen fungeert als onderzoekskader, zoals in de essays van de tentoonstellingscatalogus Albert & Isabella, 1598-1621 (1998).⁵⁸ Ten slotte worden, om de oorsprong en de continuïteit van architecturaal gerelateerde fenomenen op te sporen, ook de strakke tijdsgrenzen van de nieuwe tijd overschreden.⁵⁹

2.2 HUIDIG ONDERZOEK

2.2.1 Onderzoek volgens gebouwtypologie

In de voetsporen van de grondleggers Braun, Parent en Plantenga⁶⁰ blijft de barokke kerkenbouw van de 17de eeuw, die van de jezuïetenorde in het bijzonder, een actueel onderzoeksthema. De traditionele stijlkritische benadering is echter niet meer de enige lezing van het kerkgebouw, dat nu ook beschouwd wordt vanuit het standpunt van de opdrachtgever en diens specifieke eisen en idealen.⁶¹ Onderzoek volgens deze invalshoek toonde alvast aan dat het stigma van de 17de-eeuwse religieuze architectuur in Vlaanderen als ouderwets, kritisch herbekeken moet worden.⁶² Ook is duidelijk geworden dat het stijlconcept van de barok als de architectuur van de contrareformatie niet langer bruikbaar is voor de totaliteit van de kerkenbouw in de 17de eeuw.

De lichtinval van de Antwerpse en Leuvense jezuïetenkerken werd geanalyseerd binnen een onderzoeksproject over de rol en de betekenis van lichtinval in de barokarchitectuur van West- en Centraal-Europa, in een samenwerkingsverband tussen Artesis Hogeschool Antwerpen en de Universiteit Antwerpen. (UA. Centrum voor Stadsgeschiedenis)

Voor de kerkenbouw kunnen nog drie werken over architecten met een belangrijk religieus oeuvre

⁵⁷ De Jonge, K. & Ottenheim, K., 2007. Unity and Discontinuity. Architectural Relations between the Southern and Northern Low Countries, 1530-1700, Turnhout.

⁵⁸ De Jonge, K., 1998. Building Policy and Urbanisation during the Reign of the Archdukes: the Court and its Architects. In W. Thomas & Duerloo, L., red. Albert & Isabella, 1598-1621. Essays. Turnhout, pp. 191-219; Lombaerde, P., 1998. Dominating Space and Landscape: Ostend and Scherpenheuvel. In W. Thomas & Duerloo, L., red. Albert & Isabella, 1598-1621. Essays. Turnhout, pp. 173-183; Ottenheim, K., 1998. The Catholic Nassaus in Brussels and Their Buildings. In W. Thomas & Duerloo, L., red. Albert & Isabella, 1598-1621. Essays. Turnhout, pp. 185-190.

⁵⁹ Van de Vijver, D. & De Jonghe, K., 2003. Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830), Leuven.

⁶⁰ Braun, J., 1907. Die belgischen Jesuitenkirche. Ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes zwischen Gotik und Renaissance, Freiburg im Breisgau; Parent, P., 1926. L'architecture des Pays-Bas méridionaux (Belgique et nord de la France) aux XVIème, XVIIème et XVIIIème siècles, Paris – Brussel; Plantenga, J., 1926. L'architecture religieuse dans l'ancien Duché de Brabant depuis le règne des archiducs jusqu'au gouvernement autrichien (1596-1713), Den Haag.

⁶¹ S.N., 2000. Bellissimi ingegni, grandissimo splendore. Studies over de religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de eeuw D. J. K., De Vos, A., & Snaet, J., red., Leuven; De Jonge, K. & Ottenheim, K., 2007. Unity and Discontinuity. Architectural Relations between the Southern and Northern Low Countries, 1530-1700, Turnhout.

⁶² Snaet, J. & Basier, C., 2004. Het kerkinterieur ten tijde van de Contrareformatie. Vernieuwing versus traditie. Gentse Bijdragen tot de Interieurgeschiedenis, 33, pp.9-38; Snaet, J., 2007. For the Greater Glory of God. Religious Architecture in het Low Countries 1560-1700. In K. De Jonge & Ottenheim, K., red. Unity and Discontinuity. Architectural Relations between the Southern and Northern Low Countries (1530-1700). Architectura Moderna. Turnhout, pp. 251-298.

vermeld worden, namelijk Wensel Cobergher (1557/61-1634)⁶³ Jacques Francart (1583-1651)⁶⁴ en Lucas Faydherbe (1617-1697)⁶⁵.

De grotendeels verdwenen en daarom lange tijd weinig bestudeerde hofarchitectuur van de Bourgondische en Habsburgse dynastieën in de Zuidelijke Nederlanden werd in het onderzoek van Krista De Jonge opnieuw voor het voetlicht geplaatst. De nadruk ligt hier op de rol van de hofarchitect en zijn inspiratiebronnen, de voorkeuren van de opdrachtgever en de wisselwerking tussen hofrituelen en residentiële architectuur.⁶⁶ Volgens de toenmalige dynastieke en territoriale context van de Bourgondische en de Habsburgse bestuurders worden ook gebouwen buiten de huidige gewestelijke grenzen behandeld, zoals het paleis op de Coudenberg in Brussel⁶⁷ en het kasteel van Boussu in Henegouwen⁶⁸.

Het grensoverschrijdende karakter kenmerkte ook het onderzoeksproject over vestingbouw en militaire stedenbouw, "Architectuur uit de conflictzone Habsburg-Valois. Traditie en vernieuwing in de militaire bouwpraktijk van de Lage Landen en het Rijnland (16de-17de eeuw)" (KUL, 1999-2003). Naast de bouworganisatie en de relatie tussen ontwerp en afgewerkte constructie, was het bouwtechnische aspect een van de zwaartepunten van het onderzoek. Tot de deelonderzoeken behoorde de militaire architectuur onder landvoogdes Maria van Hongarije (1505-1558).⁶⁹ De vestingbouw van de nieuwe tijd wordt, onder leiding van Piet Lombaerde, bestudeerd door de vakgroep Architectuurwetenschappen van Artesis Hogeschool Antwerpen als onderdeel van onderzoek naar architectuur, architectuurtheorie en stedenbouw. Hoewel het onderzoek zich in de eerste plaats richt op Antwerpen tijdens de periode 1565-1640, toen de stad in die domeinen een toonaangevende rol speelde, worden bij gelegenheid ook andere steden aangeraakt, zoals Oostende en Scherpenheuvel.⁷⁰

⁶³ Meganck, T., 1998. De kerkelijke architectuur van Wensel Cobergher (1557/61-1634) in het licht van zijn verblijf te Rome, Brussel.

⁶⁴ De Vos, A., 1998. Jacques Francart, Premier Livre d'Architecture. Studie van een Zuidnederlands modelboek met poortgebouwen uit de 17de eeuw, Brussel.

⁶⁵ De Jonge, K. e.a., 1997. Lucas Faydherbe als architect. In H. De Nijn, Vlieghe, H., & Devisscher, H., red. Lucas Faydherbe, 1617-1697, Mechels beeldhouwer & architect. Mechelen, pp. 71-122.

⁶⁶ De Jonge, K., 1990. Der herzogliche und kaiserliche Palast zu Brüssel und die Entwicklung des höfischen Zeremoniells im 16. und 17. Jahrhundert. Jahrbuch des Zentralinstituts für Kunstgeschichte, 5-6, pp.253-282; De Jonge, K., 1994. Le palais de Charles Quint à Bruxelles - Ses dispositions intérieures aux XVIème et XVIIème siècles et le cérémonial de Bourgogne. In J. Guillaume, red. Architecture et vie sociale - L'organisation intérieure des grandes demeures à la fin du Moyen Age et à la Renaissance. Centre d'études Supérieures de la Renaissance. Actes du colloque tenu à Tours du 6 au 10 juin 1988. De Architectura. Tours: Picard, pp. 107-125; De Jonge, K., 1998. Building Policy and Urbanisation during the Reign of the Archdukes: the Court and its Architects. In W. Thomas & Duerloo, L., red. Albert & Isabella, 1598-1621. Essays. Turnhout, pp. 191-219; De Jonge, K., 1999. 't Hof van Brabant' als symbool van de Spaanse hofhouding in de Lage Landen. Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 98(5/6), pp.183-197; De Vos, A., 1999. Hof van Den Haag en hof van Brussel (1590-1630). Structurele organisatie van de bouwprojecten tijdens de regering van prins Maurits en van de aartshertogen Albrecht en Isabella. Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 98(5/6), pp.198-213.

⁶⁷ De Jonge, K., 1990. Der herzogliche und kaiserliche Palast zu Brüssel und die Entwicklung des höfischen Zeremoniells im 16. und 17. Jahrhundert. Jahrbuch des Zentralinstituts für Kunstgeschichte, 5-6, pp.253-282; De Jonge, K., 1991. Het paleis op de Coudenberg te Brussel in de vijftiende eeuw. De verdwenen hertogelijke residenties in de Zuidelijke Nederlanden in een nieuw licht geplaatst. Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis/Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, 61, pp.5-38.

⁶⁸ De Jonge, K. (dir.), 1998. Le château de Boussu, Namen.

⁶⁹ Zie onder meer de publicaties en het proefschrift van Martens, P., 2009. Militaire architectuur en vestingoorlog in de Nederlanden tijdens het regentschap van Maria van Hongarije (1531-1555). De ontwikkeling van de gebastioneerde vestingbouw, 2 vols., PhD diss., University of Leuven.

⁷⁰ Lombaerde, P., 1998. Dominating Space and Landscape: Ostend and Scherpenheuvel. In W. Thomas & Duerloo, L., red. Albert & Isabella, 1598-1621. Essays. Turnhout, pp. 173-183; Lombaerde, P., 1999. Continuïteit, vernieuwingen en verschillen. Het concept van de stad in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden rond 1600. Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 98(5/6), pp.237-248; Lombaerde, P., 2004. De stad Oostende en de nieuwe

Op oudere studies over Kortrijk⁷⁶, Oudenaarde⁷⁷, Lokeren⁷⁸ en Sint-Truiden⁷⁹ na, is de openbare en burgerlijke bouwkunst van de kleine steden in Vlaanderen tijdens de nieuwe tijd in vergelijking met Gent en Antwerpen nauwelijks bestudeerd.

2.2.2 Onderzoek naar de bouwpraktijk in de nieuwe tijd

Het onderzoek naar de architectuurtheoretische, de organisatorische en de administratieve omstandigheden waarin een gebouw in de nieuwe tijd tot stand kwam, heeft de laatste twintig jaar een opmerkelijke vooruitgang geboekt. De publicatie over de dynastie van de bouwmeesters Keldermans legde de praktijk van de laatmiddeleeuwse bouwwerf en het netwerk van een familie van bouwmeesters bloot.⁸⁰

De natuursteenhandel van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne tijd werd ontleed in het onderzoek van de familie Van Neurenberg; zij waren tussen de late 15de en de vroege 17de eeuw actief in het bouwbedrijf in de Belgische en Nederlandse Maasvallei.⁸¹ Samen met de komst van de renaissance in de Nederlanden werden in de architectuurpraktijk architectuurtraktaten en modellenboeken geïntroduceerd.⁸² In dit verband moeten het onderzoek van een modellenboek van de architect Jacques Francart (1583-1651) worden vermeld en de studie over de receptie in Europa van Palazzi di Genova, het architecturale modellenboek van Rubens.⁸³ Vernieuwend was het onderzoek van Dirk Van de Vijver, die de opkomst bestudeerde van [de in de academie opgeleide architect en de ingenieur in staatsdienst tijdens de periode 1750-1830](#).⁸⁴ Een afgeleide hiervan was het onderzoeksproject [Tussen architect en bouwheer, van aannemen tot opleveren. Bouwen in de Zuidelijke Nederlanden 1750-1880](#) (KUL, 2002-2005), waarin het productieproces van de gebouwde omgeving het uitgangspunt vormde, zowel op technisch als op organisatorisch vlak.

2.3 HIATEN IN HET HUIDIG ONDERZOEK EN ONDERZOEKSVRAGEN VOOR DE TOEKOMST

Ondanks het actieve onderzoeksklimaat kunnen toch enkele hiaten worden aangestipt. Binnen de studie van de religieuze architectuur in de nieuwe tijd nemen de jezuïetenkerken nog steeds het grootste aandeel in, terwijl de basisliteratuur over de kerken van andere orden, zoals de bedelorden

⁷⁶ Debrabandere, P., 1973. Kortrijkse gevels van de XVIde eeuw tot het empire, Kortrijk; Debrabandere, P., 1990. Franse stijlinteries in de 18de eeuw en het empire in Kortrijk, Kortrijk.

⁷⁷ Devos, P., 1974. Historische huisgevels te Oudenaarde. Een inleiding, Oudenaarde; Devos, P., 1984. Op het breukvlak van twee werelden: het Vleeshuis van Oudenaarde, Oudenaarde; Van Kerkhoven, G., 1996. De burgerlijke bouwkunst in Oudenaarde: van Lodewijk XVI naar neoclassicisme. Gent: Universiteit Gent.

⁷⁸ Van Driessche, R. & Versteegen, V., 1977. Waardevol Lokeren, Lokeren.

⁷⁹ Duchateau, F. & Deconinck, E., 1993. Sint-Truiden in de 18de eeuw, Sint-Truiden.

⁸⁰ Janse, H. e.a., 1987. Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden, Den Haag.

⁸¹ van Tussenbroek, G., 2006. The Architectural Network of the Van Neurenberg Family in the Low Countries (1480-1640), Turnhout.

⁸² Kuyper, W., 1994. The Triumphant Entry of Renaissance Architecture into the Netherlands. The Joyeuse Entrée of Philip of Spain into Antwerp in 1549, Renaissance and Mannerist Architecture in the Low Countries from 1530 to 1630, Alphen aan de Rijn; De Jonge, K., 1998. Vitruvius, Alberti and Serlio. Architectural treatises in the Low Countries 1530-1620. In V. Hart & Hicks, P., red. Paper Palaces. The Rise of the Renaissance Architectural Treatise. Yale: Yale University Press, pp. 281-296.

⁸³ De Vos, A., 1998. Jacques Francart, Premier Livre d'Architecture. Studie van een Zuidnederlands modelboek met poortgebouwen uit de 17de eeuw, Brussel; Lombaerde, P. (ed.), 2002. The Reception of P.P. Rubens's Palazzi di Genova during the 17th century in Europe: Questions and Problems, Turnhout.

⁸⁴ Van de Vijver, D. & De Jonghe, K., 2003. Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830), Leuven.

en de vrouwelijke kloosterorden, nog zeer fragmentarisch is. Om het precieze karakter van de religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden beter te kunnen benoemen, is een meer encyclopedische benadering gewenst, die ook andere dan de als exemplarisch beschouwde gebouwen behandelt én de architectuur van de Zuidelijke Nederlanden in een Europese context kadert.⁸⁵

Daarnaast wordt het ontbreken van multidisciplinaire samenwerking in Vlaanderen ervaren als een belangrijk gebrek. Grootschalig onderzoek zoals voor het kasteel van Boussu, waar archeologen, bouwhistorici, architectuurhistorici en kunsthistorici samenwerkten, werd in Vlaanderen tot nu toe eerder zelden opgezet.⁸⁶

Ten slotte blijkt dat het onderzoek van de openbare en burgerlijke bouwkunst in de stad zich vooral concentreert in Antwerpen en Gent, terwijl op Mechelen na de kleinere Vlaamse steden veelal verstoken zijn van onderzoek naar dit patrimonium.

⁸⁵ Dit aspect werd recent behandeld op het colloquium *The Low Countries at the Crossroads. Netherlandish Architecture as an Export Product in Early Modern Europe (1480-1680)* te Leuven (Kasteel Arenberg), 30-31 oktober 2008.

⁸⁶ Als één van de weinige voorbeelden kan de restauratie van de abdijkerk van Averbode vermeld worden, waarin materieeltechnisch onderzoek van de architectuur en het kerkmeubilair en kunsthistorisch onderzoek betrokken werden. Zie hiervoor het themanummer van *M & L. Monumenten, landschappen en archeologie* 6.25 (2006).

3 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS 19DE EEUW

Door Thomas Coomans

3.1 INLEIDING

De belangstelling voor het onderzoek rond en publicaties over 19de-eeuwse architectuur in België is een vrij recent fenomeen. Het begon in het midden van de jaren 1960 met de “ontdekking” van de art nouveau in Brussel en een internationale mobilisatie van erfgoedkringen bij de afbraak van Horta’s Volkshuis in Brussel (1964). De 19de-eeuwse architectuur werd lang geassocieerd met neostijlen en eclecticisme, twee kunststromingen die door de heersende invloed van de moderne beweging tot in de jaren 1970 beschouwd werden als waardeloos en een oninteressante pastiche. Het afrekenen met de 19de-eeuwse architectuur en interieurs was ook binnen de kerk vaak het gevolg van het postconciiliaire aggiornamento.

De groeiende belangstelling voor 19de-eeuwse architectuur in de decennia 1970 en 1980 kan gemeten worden aan de hand van de toenmalig lopende inventarisatie van het bouwkundig erfgoed. In de eerste boekdelen van de reeks *Bouwen door de eeuwen heen* komt 19de-eeuwse architectuur, met uitzondering van neoclassicistische gebouwen, niet of nauwelijks aan bod. De kentering vond plaats rond het midden van de jaren 1970 en stemde overeen met het internationale monumentenjaar (1975) dat het brede publiek voor het eerst gevoelig maakte voor de veelzijdigheid van erfgoed. Pierre Puttemans schetst in ‘*Moderne Bouwkunst in België*’ als één van de eersten een globaal overzicht van de 19de-eeuwse bouwkunst.⁸⁷ De groots opgevatte inventariscampagne van het kerkelijk erfgoed (architectuur en interieurs) in België door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium vestigde de aandacht op een belangrijk deel van het 19de-eeuwse erfgoed.⁸⁸

Ten slotte zou de regionalisatie van de monumentenzorg en de ontwikkeling van een Vlaamse Rijksdienst voor Monumentenzorg vanaf 1972 geleidelijk aan zorgen voor een eigen erfgoedbeheer en -beleid. De beeldbepalende aanwezigheid van 19de-eeuwse architectuur in het Vlaamse stedelijke en landelijke landschap won in toenemende mate steeds meer aan belang, wat vanaf de jaren 1980 bevestigd werd door een actieve beschermingspolitiek en restauraties.

Anno 2008 mag aangenomen worden dat de verworven kennis inzake 19de-eeuwse architectuur op een dertigtal jaar een hoog niveau bereikt heeft en zelfs internationaal begint te scoren: talrijke monografische werken over architecten of gebouwen alsook enkele syntheses werden gepubliceerd.⁸⁹ Licentiaatsverhandelingen werden geschreven, doctoraten verdedigd, archieven ontsloten, colloquia en tentoonstellingen georganiseerd, enz. Het staat nu buiten kijf dat de lange 19de eeuw (tot in 1914) een hoogtepunt van de Belgische geschiedenis is geweest en dat ze een bijzonder rijke en gevarieerde architectuur heeft gegenereerd. Voortaan wordt de 19de-eeuwse architectuur niet meer gereduceerd tot een catalogus van concurrerende neostijlen of een spanningsveld tussen academische architecten en rationalistische ingenieurs. In de beste gevallen wordt architectuur binnen een ruimer cultuurhistorisch perspectief geplaatst waardoor haar

⁸⁷ Puttemans, P., 1975. *Moderne bouwkunst in België*, Brussel: Marc Vokaer.

⁸⁸ *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen*, 109 delen, Brussel: Koninklijk instituut voor het Kunstpatrimonium, 1975-1984.

⁸⁹ *Overzichtswerk: Vandenbreeden, J. & Dierkens-Aubry, F., 1994. De negentiende eeuw in België : architectuur en interieurs*, Tielt.

complexiteit getoetst wordt aan en geïnterpreteerd wordt ten opzichte van de maatschappelijke veranderingen, de sociale bewegingen en de nieuwe wereldvisies.⁹⁰

3.2 INVENTARISATIE EN ONTSLUITING

De laatste decennia is in Vlaanderen een geweldige inspanning geleverd om basiskennis te ontsluiten via inventarissen van het bouwkundig erfgoed en van architectuurarchieven. De reeks Bouwen door de eeuwen heen wordt op dit moment geactualiseerd en krijgt de vorm van een databank met een gebruiksvriendelijk en efficiënt zoekprogramma. De belangstelling voor architectuurarchieven is in de jaren 1960 ontstaan, maar spitste zich eerst toe op modernistische architecten (Archives d’Architecture Moderne, Brussel). Het is pas later dat archieven van 19de-eeuwse architecten verzameld werden, zowel door de Archives d’Architecture Moderne, als door KADOC (Documentatie- en onderzoekscentrum voor religie, cultuur en samenleving), de Provincie Antwerpen, Sint-Lukasarchief enz. Het werk van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen⁹¹, alsook het archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (deels bewaard op het [Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed](#)) dienen hier ook vermeld te worden. In 2003 werd het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa) binnen het Vlaams Architectuur Instituut (VAI) gesticht met als doel de verwerving van architectuurarchieven en de samenwerking tussen de Vlaamse archiefinstellingen te coördineren. Tot nu toe focuste CVAa sterk op 20ste-eeuwse architectuur.

3.3 TYOLOGIEËN

De 19de-eeuwse architectuur wordt gekenmerkt door een grote diversiteit aan architectuurtypologieën. Naast de traditionele typologieën (boerderijen, stadshuizen, kerken, kastelen enz.) ontstond een waaier aan nieuwe typologieën (arbeidershuizen, fabrieken, spoorwegstations, bruggen, loodsen, postkantoren enz.), het resultaat van de in België vroeg begonnen industriële revolutie. Ook de openbare gebouwen (stadhuizen, justitiepaleizen, provinciegebouwen enz.) straalden voortaan de democratische identiteit uit van de nieuwe natiestaat. Het rationalisme heeft alle aspecten van de 19de-eeuwse architectuur diep beïnvloed, en heeft zijn stempel gedrukt op de ontwikkeling van architectuurcomplexen voor de moderne samenleving (schouwburgen, hospitalen, scholen, gevangenis, kazernes enz.). Uiteraard heeft het onderzoek zich niet op gelijke manier ontwikkeld en werden bij voorkeur studies besteed aan de meest aanzienlijke gebouwen.

Typologisch onderzoek is maar in beperkte mate gebeurd. De publicatie “Sterk gebouwd en makkelijk in onderhoud”⁹² geeft een eerste aanzet voor een typologische benadering van bepaalde gebouwentypes. De verklaring voor de leemtes in het onderzoek ligt in de gebrekkige of slechte toegankelijkheid tot archieven (gevangenis, postkantoren, spoorwegstations, industrie, wereldtentoonstellingen enz.). Bepaalde typologieën, in het bijzonder de industriële architectuur, werden tijdens de 20ste eeuw zodanig veranderd of herbestemd dat ze voor het onderzoek veel van hun betekenis verloren zijn.

⁹⁰ Onderzoeksgemeenschap Cultural Identities, World Views and Architecture in Western Europe 1815-1940 (prof. Jan De Maeyer, KULeuven, KADOC).

⁹¹ Aerts, W. e.a., 2004. De collectie van het Architectenarchief van de Provincie Antwerpen, Antwerpen.

⁹² Grieten, S. e.a., 2006. Sterk gebouwd en makkelijk in onderhoud: ambt en bouwpraktijk van de provinciale architecten in de provincie Antwerpen (1834-1970), Brugge: Van de Wiele.

//

3.4 STIJLEN EN NEOSTIJLEN

De meest traditionele aanpak van de 19de-eeuwse architectuur betreft de verschillende stijlen, gaande van het neoclassicisme en de overgang met de 18de eeuw tot de art nouveau en de overgang met de 20ste eeuw, via de reeks historiserende stijlen of neostijlen, de Beaux-arts stijl en het eclecticisme. Ook al was de vraag naar de keuze van een stijl fundamenteel in de 19de eeuw, het onderzoek heeft zich te lang beperkt tot een identificatie van formele stijkenmerken, zonder de maatschappelijke en culturele betekenis van die keuzes in hun context te analyseren. Waarschijnlijk was die eerste aanpak van het onderzoek noodzakelijk om in een tweede stap de gebouwen, hun architecten en opdrachtgevers in een cultuurhistorisch perspectief te kunnen plaatsen. Art nouveau in België – in het bijzonder in Brussel – is een op ruim internationaal niveau erkende en geprezen stijl waarover een uitgebreide literatuur beschikbaar is, gaande van wetenschappelijke studies tot rijk geïllustreerde kunstboeken.⁹³ De belangstelling voor de neogotiek ontstond in Vlaanderen in de jaren 1980 en heeft geleid tot baanbrekend onderzoek en enkele naslagwerken, in het bijzonder vanuit KADOC onder leiding van Jan De Maeyer.⁹⁴ Het accent ligt hierbij in belangrijke mate op baron Jean-Baptiste Bethune en de Sint-Lucasneogotiek. De laatste jaren verschoven de accenten van het onderzoek en verschenen de eerste syntheses gewijd aan andere neostijlen – de neo-Vlaamse-renaissance (soms verkeerdelijk Vlaamse neorenaissance genoemd)⁹⁵, het eclecticisme⁹⁶ en andere invloeden⁹⁷ – alsook de oorsprongsfase van het regionalisme.⁹⁸ Voorts komen neostijlen in talrijke artikels en monografieën aan bod, maar missen nog overzichtswerken.

3.5 ARCHITECTEN

In tegenstelling tot vroegere periodes werden er over 19de-eeuwse architecten talrijke biografische artikels, boeken en catalogi gepubliceerd. De opkomst van de architect heeft onder meer te maken met zijn status in de maatschappij en de ontwikkeling van de bouwsector. Eigentijdse tijdschriften, architectuurarchieven en administratieve archieven (o.m. bouwaanvragen) stellen veel materiaal ter beschikking van het onderzoek. Naast grote namen als Louis Roelandt, Hendrik Beyaert, Pierre Bourla, Jean-Baptiste Bethune, Joseph Schadde, Louis Cloquet, Auguste Van Assche, Louis dela Censerie, Joris Helleputte enz. hebben honderden architecten in de 19de eeuw in Vlaanderen gebouwd. Sommigen waren verbonden aan instellingen en specialiseerden zich in de bouw van bepaalde typologieën: stadsarchitecten, provinciale architecten, architecten van bisdommen enz. Recent onderzoek besteedt aandacht aan deze 'overheidsarchitecten'. Architectuur wordt er (ten

⁹³ Vandenbreen, J. & Dierkens-Aubry, F., 1994. Art nouveau in België: architectuur en interieurs, Tielt.

⁹⁴ De Maeyer, J., 1988. De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914, Leuven: University Press Leuven; Van Cleven, J. e.a., 1994. Neogotiek in België, Tielt; Dekeyser, B., De Maeyer, J. & Verpoest, L., 1997. De ingenieuze neogotiek: techniek en kunst, 1852-1925, Leuven; De Maeyer, J. & Verpoest, L., 2000. Gothic Revival : religion, architecture and style in western Europe 1815-1914, Leuven.

⁹⁵ Van Santvoort, L., 2005. "Neo-Vlaamse-renaissance". In C. Leblanc, red. Art Nouveau en Design: sierkunst van 1830 tot Expo 58. Brussel-Tielt: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, pp. 24-35; Willis, A.E., 1984. Flemish Renaissance Revival in Belgian Architecture (1830-1930). Colombia: Colombia University.

⁹⁶ Schoonjans, Y., 2007. Architectuur en vooruitgang: de cultuur van het eclecticisme in de 19de eeuw, Gent; Palmaerts, G., 2005. Eclecticisme: over moderne architectuur in de negentiende eeuw, Rotterdam.

⁹⁷ Grieten, S., 2002. Vreemd gebouwd. Westerse en niet-Westerse elementen in onze architectuur, Antwerpen: Provinciebestuur Antwerpen/Brepols.

⁹⁸ Van Santvoort, L., De Maeyer, J. & Verschaffel, T., 2008. Sources of Regionalism in the Nineteenth Century. Architecture, Art and Literature, Leuven: Leuven University Press. Zie ook het lopend doctoraatsonderzoek van Evert Vandeweghe over historische stadsgezichten en regionalistische architectuur in Vlaanderen.

dele) benaderd vanuit een administratief oogpunt.⁹⁹ Om zijn weg te vinden zal de onderzoeker beginnen met het raadplegen van het repertorium van Belgische architecten, dat korte biografische schetsen en bibliografische referenties bevat.¹⁰⁰ Hierbij dient wel opgemerkt dat vooral de grote steden Brussel, Antwerpen, Luik en Gent goed vertegenwoordigd zijn. West-Vlaamse architecten blijven bijvoorbeeld in belangrijke mate buiten beschouwing. Ook komen architecten met een belangrijk oeuvre buiten de stedelijke context niet in het overzicht voor.¹⁰¹ Ondanks de vele biografische licentiaatsverhandelingen werden er voorlopig weinig wetenschappelijke monografieën van architecten met een oeuvrecatalogus gepubliceerd.¹⁰²

Ook aan vele gebouwen werden onder de vorm van artikels, thesissen en boeken monografische studies gewijd. In tijdschriften als Monumenten & Landschappen en De Woonstede door de eeuwen heen verschenen talrijke artikels. Monografische boeken betreffen hoofdzakelijk kerken en andere gebouwen met een zeker aanzien en werden soms in opdracht van de eigenaar of een openbare instelling gerealiseerd. In dat opzicht mogen enkele boeken als voorbeeldige monografieën beschouwd worden.¹⁰³ Deze publicaties bevatten vaak uitvoerige biografische notities van de betrokken architecten.

3.6 CONSTRUCTIEGESCHIEDENIS

De 19de eeuw is de eeuw van de industriële revolutie, van de ingenieurs en van een ongelooflijke boom in alle takken van de bouwsector. Daarom vindt het onderzoek een bijzonder boeiende toepassing op de geschiedenis van de bouwmaterialen, -technieken en -wetenschap, alsook de bouweconomie en de organisatie van de werven. Een eerste bibliografische overzicht over constructiegeschiedenis in België werd in 2004 gepubliceerd.¹⁰⁴

Bouwhistorie is voor 19de-eeuwse architectuur veel minder ontwikkeld dan voor oudere architectuur. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de industriële materialen die vanaf dan gebruikt werden. Maar enkele bouwhistorici hebben belangstelling voor technische voorzieningen als verwarming, verlichting enz. die de 19de-eeuwse interieurs een totaal nieuw comfort brachten.¹⁰⁵

3.7 ONDERWIJS EN TIJDSCHRIFTEN

De vorming van zowel architecten als ingenieurs, tekenaars en gespecialiseerde vakmensen is gedurende de 19de eeuw een zeer belangrijk punt geweest. Daarom vormen het onderwijs aan de

⁹⁹ Zie onderzoek Inge Bertels, Jeroen Cornilly, Evert Vandeweghe Grieten, S. e.a., 2006. Sterk gebouwd en makkelijk in onderhoud: ambt en bouwpraktijk van de provinciale architecten in de provincie Antwerpen (1834-1970), Brugge: Van de Wiele.

¹⁰⁰ Van Loo, A., 2003. Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen: Mercatorfonds.

¹⁰¹ Bijvoorbeeld de Gentenaar de Perre Montigny.

¹⁰² De Maeyer, J., Van Molle, L. & Maes, K., 1998. Joris Helleputte, architect en politicus 1852-1925, Leuven: Universitaire Pers; KADOC; Meul, V. & Jaminé, W., 1999. Van waterstaatskerk tot mijncité: een historiek van het bouwen in Limburg door drie generaties provinciale bouwmeesters Jaminé (1832-1921), Borgloon-Rijkel: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed; Helbig, J., 1906. Le baron Béthune, fondateur des écoles Saint-Luc: étude biographique, Rijsel. Zie ook het lopend doctoraatsonderzoek van Jeroen Cornilly naar provinciale architecten in West-Vlaanderen.

¹⁰³ van Caloen, V. e.a., 2001. Het kasteel van Loppem, Oostkamp; Manderyck, M., Van Hunsel, H. & Van Langendonck, L., 1993. De Bourla schouwburg: een tempel voor de muzen, Tielt; Lootens, P., Decavele, J. & De Clercq, L., 1993. De Opera van Gent: het Grand Théâtre van Roelandt, Philastre en Cambon: architectuur, interieurs, restauratie, Tielt.

¹⁰⁴ Van de Vijver, D., 2004. "Construction History in Belgium". In A. Becci e.a., red. Construction History. Research Perspectives in Europe. Genova, pp. 157-196.

¹⁰⁵ De Clercq, L., 2003. De internationale context van de Belgische verwarmingstechnologie in haar relatie met de architectuur. Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis, 32, pp.77-112.

academiën, Sint-Lucasscholen, speciale scholen (universiteit) en tekenscholen alsook de vakpublicaties en -tijdschriften een cruciaal hoofdstuk voor de architectuurgeschiedenis.¹⁰⁶ Het onderzoek van Dirk Van de Vijver spitste zich toe op de overgang van de architectuur- en bouwpraktijk van het ancien régime naar het begin van de industriële tijd.¹⁰⁷ Een ander facet van het 19de-eeuws onderwijs betreft de geschiedschrijving en het werk van de eerste generaties wetenschappers die de Belgische architectuurgeschiedenis geschreven hebben.¹⁰⁸

3.8 MONUMENTENZORG

In 1998 publiceerde Herman Stynen een naslagwerk over de geschiedenis van de monumentenzorg in België van 1830 tot 1940.¹⁰⁹ De beslissende rol van de Koninklijke Commissie voor Monumenten in de 19de eeuw wordt er uitvoerig besproken. De laatste tien jaar zijn andere belangrijke bijdragen tot de geschiedenis van de monumentenzorg verschenen, onder meer over de receptie van middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw¹¹⁰, 19de-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg¹¹¹ en de omgang met de 19de-eeuwse neostijlen in de 20ste eeuw.¹¹² De problematiek van de toekomst van 19de-eeuwse kerken in Vlaanderen was het onderwerp van een studie in opdracht van de Vlaamse Overheid.¹¹³

Een belangrijk deel van de monumentenzorg betreft het onderzoek naar en de restauratie van historische interieurs. Het oud archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in Vlaanderen is nu verspreid over verschillende locaties. Omdat dit archief zo belangrijk is voor onderzoekers is het wenselijk dat de plannen en dossiers zo snel mogelijk op een plek gecentraliseerd worden.¹¹⁴

3.9 LEEMTES IN HET ONDERZOEK

De 19de-eeuwse architectuur is een onuitputtelijk onderzoeksveld. Ondanks de indrukwekkende resultaten die tijdens de drie laatste decennia behaald werden, moet toch vastgesteld worden dat belangrijke sectoren van de 19de-eeuwse architectuur tot nu toe amper of oppervlakkig behandeld

¹⁰⁶ Verpoest, L., 1984. Architectuuronderwijs in België, 1830-1890. Aspecten van de institutionele geschiedenis. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven; De Maeyer, J., 1988. De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914, Leuven: University Press Leuven.

¹⁰⁷ Van de Vijver, D. & De Jonghe, K., 2003. Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830), Leuven; Van de Vijver, D., 2000. Les relations franco-belges dans l'architecture des Pays-Bas méridionaux, 1750-1830. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

¹⁰⁸ Van Impe, E., 2008. Architectural Historiography. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

¹⁰⁹ Stynen, H., 1998. De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940, Brussel.

¹¹⁰ Bergmans, A., 1998. Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw: studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken, Leuven: Universitaire Pers Leuven; KADOC; Afdeling Monumenten en Landschappen.

¹¹¹ De Maeyer, J. e.a., 1999. Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg, Leuven: Universitaire Pers Leuven; KADOC.

¹¹² Bergmans, A. e.a., 2002. Neostijlen in de negentiende eeuw: zorg geboden ? Handelingen van het tweede Vlaams-Nederlands restauratiesymposium Enschede 3-4 september 1999, Leuven: Universitaire Pers Leuven; Kadoc Artes 7; Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap: Afdeling Monumenten en Landschappen; Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

¹¹³ Coomans, T., 2003. Kerken in neostijlen in Vlaanderen. Ontwikkeling en implementatie van een methodologie voor de bescherming en de monumentenzorg van het negentiende-eeuwse kerkelijk architecturaal patrimonium in Vlaanderen, onuitgegeven eindverslag, Leuven: Katholieke Universiteit Leuven ; KADOC.

¹¹⁴ Het archief van de KCML is deels bewaard bij het agentschap Onroerend Erfgoed, zie:

<https://www.onroerenderfgoed.be/archief>

werden. Hier noemen we de militaire architectuur¹¹⁵, de architectuur van scholen¹¹⁶, hospitalen¹¹⁷, de wereldtentoonstellingen in de 19de eeuw (zeker in vergelijking met Expo 58)¹¹⁸, de spoorwegstations en –bruggen¹¹⁹, de gevangenissen, de postkantoren en kustarchitectuur.¹²⁰ Kortom: een typologische benadering ontbreekt voorlopig nog in belangrijke mate. Ook de 19de-eeuwse rurale architectuur werd zo goed als niet bestudeerd.

De veelzijdige aspecten van de 19de-eeuwse stedenbouw, gaande van stadsuitbreidingen en het aanleggen van nieuwe boulevards, tot arbeiderswijken en badplaatsen vormt een bijna onontgonnen onderzoeksveld dat niet enkel vanuit een architectuur- en constructiehistorisch perspectief beschouwd moet worden, maar vanuit een sociologisch, economisch en politiek standpunt, samen met stadshistorici.¹²¹ In de beste gevallen komt stedenbouw aan bod in de boeken over stadsgeschiedenis en -ontwikkeling.¹²²

¹¹⁵ Lombaerde, P., 2003. Militaire architectuur. In A. Van Loo, red. Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden. Antwerpen, pp. 176-179.

¹¹⁶ D'hoker, M. & Verpoest, L., 1992. Terug naar school. Onderwijsgebouwen vroeger en nu, Brussel: Koning Boudewijnstichting.

¹¹⁷ Buyle, M. & Dehaeck, S., 2005. Architectuur van de Belgische hospitalen M. Buyle & Dehaeck, S., red., Brussel.

¹¹⁸ Knockaert, M. & , 1993. De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen 1885, 1894, 1930, Antwerpen: Antwerpen 93.

¹¹⁹ Van Der Hertten, B., Van Meerten, M. & Verbeugt, G., 2001. Sporen in België. 175 jaar spoorwegen, Leuven: Universitaire Pers Leuven.

¹²⁰ Dubois, M., 1987. Bouwen langs de Belgische stranden, in: Te kust en te kuur: badplaatsen en kuuroorden in België 16de-20ste eeuw, Brussel: ASLK; Clybouw, K. e.a., 1987. Te kust en te kuur: badplaatsen en kuuroorden in België 16e-20e eeuw R. Gobyn, red., Brussel: ASLK; Cornilly, J., 2006. Van Kykhill tot Zwin. 67 kilometer kusterfgoed, Brugge.

¹²¹ Bertels, I., 2008. Building the City. Antwerp, 1819-1880. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven. Zie ook Onderzoeksgemeenschap HOST: Historical Research into Urban Transformation Processes, Prof.H. Soly, Vrije Universiteit Brussel.

¹²² Dambuyne, J. e.a., 1992. Een stad in opbouw Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Gent; Van Aerschot, S., 1992. Ontstaan en ontwikkeling van de badplaatsen. In J. Termote, red. Tussen land en zee. Tielt, pp. 110-157; Uyttenhove, P., 1987. De paradox van de immobiele toerist. In Te kust en te kuur. Brussel, pp. 195-217.

4 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS 20STE EEUW

4.1 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS 1900-1940

Door Leen Meganck, m.m.v. Mario Baeck, Zsuzsanna Böröcz, Sofie De Caigny, Norbert Poulain, Yves Schoonjans, Sven Stercken, Ann Verdonck

4.1.1 De vooroorlogse periode, Wereldoorlog I en de wederopbouw

4.1.1.1 De vooroorlogse periode (1900-1914)

Elke chronologische afbakening draagt iets arbitrairs in zich. Bij deze evaluatie van het onderzoek naar de architectuur in grofweg de eerste helft van de 20ste eeuw werd er bewust voor gekozen om de vooroorlogse periode (1900-1914/1918) mee op te nemen in het verhaal. Maar al te vaak valt deze korte periode buiten het bestek van studies die ofwel de 19de eeuw behandelen, ofwel het interbellum. En tegelijk is het architectuurleven in deze korte tussenperiode erg rijk. Ook op het vlak van stedenbouw is deze aanzet van de 20ste eeuw een zeer boeiende periode: de 'moderne' theorieën over urbanisatie worden verspreid, er is een zeer levendig debat dat ook vanuit Vlaanderen en België internationaal gevoerd wordt en er zijn diverse wedstrijden,...

Bepaalde architecturale tendensen liggen in het verlengde van stromingen in de 19de eeuw, zoals de art nouveau-architectuur die, weliswaar in een versoberde vorm, het straatbeeld in deze 'belle époque' sterk gaat kleuren. Andere gebouwen en denkbeelden over architectuur zijn dan weer sterk verweven met wat in het interbellum 'open bloeit', zoals de zoektocht naar versobering of de herontdekking van een regionale identiteit.

Het onderzoek naar de architectuur in de periode 1900-1914 is dan ook afwisselend terug te vinden in algemene overzichten die de 19de eeuw behandelen (art nouveau, beaux-artsstijl, fin de siècle, neogotiek) en publicaties die de interbellumarchitectuur of –architecten als onderwerp hebben. Het behoort tot het 'naschrift bij' of de 'inleiding tot' het andere onderzoek. Een echte, op zichzelf staande evaluatie van de architectuur in deze korte tussenperiode is zo goed als onbestaand.¹²³ Of een aparte studie van de periode 1900-1914 op zich nuttig zou zijn, is een moeilijk te beantwoorden vraag, precies omdat het onderzoek vanuit deze invalshoek nog niet grondig gebeurd is. Maar het lijkt toch aangewezen om meer systematisch het gebouwde patrimonium, de stedenbouw en de literatuur uit deze vroege 20ste eeuw volwaardig in het discours te betrekken.

4.1.1.2 Wereldoorlog I en de wederopbouw

Hoewel tijdens de Eerste Wereldoorlog de bouwactiviteit in België zo goed als stil lag, ging de theorievorming onverminderd en zelfs met toegenomen kracht door. Er werd bestudeerd, opgemeten, gefotografeerd en gepubliceerd, er werden plannen gemaakt, er werden wedstrijden en tentoonstellingen georganiseerd. De wederopbouw werd vooral in ballingschap theoretisch

¹²³ Met als uitzondering de publicatie over de architectuur te Lokeren tussen 1890 en 1914. Demey, A. & Van Campenhout, N., 1992. Bouwen tijdens de Belle Époque. Architectuur te Lokeren tussen 1890 en 1914, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen.

voorbereid zoals blijkt uit de publicatie van Louis Van der Swaelmen “Préliminaires d’art civique mis en relation avec le cas clinique de la Belgique” (Leiden, 1916).¹²⁴

Bij de stopzetting van de vijandelikheden in 1918 bleef België zwaar gehavend achter. Niet alleen de ‘Verwoeste Gewesten’ maar ook steden zoals Leuven, Aarschot en Dendermonde zagen zich geplaatst voor een immens werk van herstel en heropbouw. Een basiswerk dat deze unieke fase in de architectuurgeschiedenis voor het eerst in synthese bracht, is het in 1985 uitgegeven boek “Resurgam. De Belgische Wederopbouw na 1914” onder de wetenschappelijke leiding van Marcel Smets.¹²⁵ Sindsdien zijn er meerdere studies over dit thema verschenen. Ook de inventarisatie van het Bouwkundig Erfgoed, die in West-Vlaanderen veel later plaatsvond dan in de andere provincies, besteedt uitgebreid aandacht aan de architectuur van de wederopbouw. In 2003 werd nogmaals een bilan van het onderzoek opgemaakt op het vijfdaags internationaal symposium in Leuven-leper-Roubaix, “Living with History 1914-1964. De wederopbouw in Europa na de beide wereldoorlogen en de monumentenzorg”, waarvan de handelingen in 2009 zullen verschijnen.¹²⁶ Niettemin blijven er hiaten in het onderzoek. Zo werd pas zeer recent de Duitse wederopbouw in Vlaanderen tijdens de Eerste Wereldoorlog beter in kaart gebracht.¹²⁷ In hoeverre bijvoorbeeld de activiteiten van de Commissie voor de Verfraaiing van het Landleven en de vele modelpublicaties van tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog de bouw en heropbouw van de Vlaamse boerderijen beïnvloedden, blijft een open vraag.¹²⁸

Het dit jaar opgestarte project “Het gekwetste gewest. Architectuurarchieven van de wederopbouw in de Westhoek” van het CVAA toont aan dat er nog veel basismateriaal voor onderzoek, aangemaakt door de diverse lokale actoren, tot nu toe onbekend en dus ook onbestudeerd is.¹²⁹ Ongetwijfeld zal de honderdjarige ‘viering’ van de Eerste Wereldoorlog in 2014 een stimulans betekenen voor de inventarisatie van en het onderzoek naar het erfgoed dat herinnert aan deze ‘grote wereldbrand’. Ook de studie van de oorlogsrelicten zelf komt hierbij in de belangstelling. Een aanzet werd gegeven in 2003-2005 met de opmaak van een snelinventaris van de relicten van de Eerste Wereldoorlog, in opdracht van de provincie West-Vlaanderen in samenwerking met het Vlaams Gewest. In 2009 zal deze inventaris online ter beschikking komen via de nieuwe Portaal van Onroerend Erfgoed in Vlaanderen (momenteel in opmaak).

Er moet wel over worden gewaakt dat de studie van het erfgoed van de Eerste Wereldoorlog zich niet gaat beperken tot de frontregio in West-Vlaanderen, die toeristisch het meest in de belangstelling staat. Ook in de rest van Vlaanderen was er op bepaalde plaatsen een grote impact van de vernielingen (Aarschot, Leuven, Mechelen, Sint-Katelijne-Waver, Duffel, enz.) en bevinden zich vele waardevolle oorlogsmonumenten.

¹²⁴ Van der Swaelmen, L., 1916. Préliminaires d'art civique mis en relation avec le "cas clinique" de la Belgique, Leiden: Sijthoff.

¹²⁵ Smets, M., 1985. Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914, Luik: Pierre Mardaga éditeur.

¹²⁶ Verpoest, L., 2009. Living with History. Rebuilding Europe after the First and the Second World Wars and the role of Heritage. 1914-1964. Living with History.

¹²⁷ Van den Mooter, J., 2010. German Reconstruction in Belgium during World War I. A Regional Experiment. In L. Meganck, red. Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe, 1914-1940. Kadoc-Artes. Leuven: Kadoc.

¹²⁸ Zie ook de interessante bijdrage van Jeroen Cornilly over de wederopbouwhoeves. Cornilly, J., 2007. Een streekeigen hoeve. In de steigers. Erfgoednieuws uit West-Vlaanderen, 14(3), pp.78-86, en Frank Becuwe, F., Debonne V. en Vanneste P. 2021. Tooverwerk. De wederopbouw van hoeves in de Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen. Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed 166, <https://id.erfgoed.net/infocat/publicaties/5698>.

¹²⁹ De Caigny, S. e.a., 2009. Het gekwetste gewest. Archiefengids van de wederopbouwarchitectuur in de Westhoek. In Focus architectuurarchieven. Focus architectuurarchieven. Antwerpen.

4.2 HET INTERBELLUM (1918-1940)

De architectuurgeschiedenis van het interbellum is de afgelopen twee decennia steeds beter gedocumenteerd en de studie ervan is in dezelfde tijdsspanne steeds meer verfijnd.

4.2.1 Het cultuurhistorische kader

Basiswerken om het algemene cultuurhistorische kader van het interbellum in België te begrijpen, blijven de twee boeken, uitgegeven door de Dienst Culturele activiteiten van de voormalige ASLK: “De Dolle Jaren in België 1920-1930”¹³⁰ en “De massa in verleiding. De jaren '30 in België”.¹³¹ Ook het werk van Karel Van Isacker “Mijn land in de kering 1830-1980” geeft een goed – zij het erg persoonlijk gekleurd – beeld van de periode.¹³² Specifiek voor Gent is er ook het overzicht “Interbellum in Gent 1919-1939”.¹³³

4.2.2 Inventarisatie

De architectuur van het interbellum is tot op vandaag zeer ongelijk vertegenwoordigd in de inventaris “Bouwen door de Eeuwen heen”: zeker in de oudere delen (zoals Vlaams-Brabant, waar geen gebouwen ouder dan ca. 1850 werden opgenomen) worden realisaties uit deze periode niet of zelden vernoemd, wat voor hiaten in de kennis zorgt. Bovendien bestond er bij de inventarisatie aanvankelijk minder belangstelling voor bepaalde bouwtypes, zoals de industriële architectuur. Vanaf eind jaren 1970 wordt (in beperkte mate) aandacht besteed aan de art deco en aan de modernistische architectuur. De traditionele architectuur uit de periode komt nog niet aan bod. Bij de recente inventarisaties (vanaf de jaren 1990) wordt het gehele gamma in acht genomen, waardoor deze boekdelen een veel evenwichtiger beeld geven van de toenmalige architectuurproductie. Een nieuwe inventarisering van een aantal gebieden, met het accent op de ‘jonge architectuur’, zoals in Nederland uitgevoerd in de jaren 1987-1994 met het [Monumenten Inventarisatie Project 1850-1940](#) zou zeker ook voor Vlaanderen relevant zijn.

Het belang van deze inventarissen als document en het belang van het veldwerk van het inventariseren zélf mag niet worden onderschat. De eerste goede omschrijvingen van de diverse architectuurstijlen in het interbellum en de eerste aandacht voor de traditionalistische architectuur is eigenlijk in deze inventarissen terug te vinden. Zo ontleent de tekst over de 20ste-eeuwse architectuur in de Leiestreek in het boek “De Leie, Natuur en Cultuur” zijn rijke nuancering precies aan de kennis die bij de inventarisatie ‘te velde’ werd opgedaan en die het eenzijdige beeld nuanceert dat tot dan toe in de bestaande literatuur geschetst werd.¹³⁴CVa

Een interessante inventaris op het vlak van religieuze architectuur werd samengesteld door Zsuzsanna Böröcz, in het kader van haar doctoraat over de “Glasramen in Belgische katholieke kerken tussen 1945 en 1965”.¹³⁵

¹³⁰ Dumont, G.H. e.a., 1981. De dolle jaren in België 1920-1930, Brussel: ASLK.

¹³¹ Gobyn, R. & Spriet, W., 1994. De massa in verleiding. De jaren '30 in België, Brussel: ASLK.

¹³² Van Isacker, K., 1983. Mijn land in de kering 1830-1980. Deel II: De enge ruimte 1914-1980, Kapellen: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel.

¹³³ Capiteyn, A., 1995. Interbellum in Gent 1919-1939 A. Capiteyn, red., Gent: Stadsarchief en Museum Arnold Vander Haeghen.

¹³⁴ Bogaert, C., Lanclus, K. & Verbeeck, M., 1986. Evolutie van de gebouwde omgeving tussen Deinze en Gent. In A. Vermeulen, red. De Leie, Natuur en Cultuur. Tiel: Lannoo, pp. 395-569.

¹³⁵ Böröcz, Z., 2004. Glasramen in Belgische katholieke kerken tussen 1945 en 1965: een contextueel en comparatief onderzoek. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

4.2.3 Archieven en contemporaine publicaties

Voor het onderzoek van de periode 1900-1940 is er een zekere discrepantie tussen enerzijds het enorme aanbod van archiefmateriaal en contemporaine publicaties en anderzijds de slechte ontsluiting ervan.

4.2.3.1 Archivalische informatie

Informatie over het gebouwde erfgoed is niet steeds terug te vinden in de openbare archieven (stadsarchieven, rijksarchief), maar bevindt zich vaak nog erg versnipperd in diverse archieven van instellingen, organisaties en overheden. Vermoedelijk door de combinatie van de relatief jonge ouderdom van de documenten en de soms enorme hoeveelheid ervan, is de toegankelijkheid van het archiefmateriaal vaak bedroevend. Meermaals moet de onderzoeker het stellen met vage plaatsingslijsten of met de kennis van de archivaris omdat zelfs plaatsingslijsten ontbreken. Interessant in de stedelijke archieven zijn vooral bouwaanvragen, dossiers rond openbare werken, dossiers rond stadsgebouwen, sociale huisvesting en 'gebouwen voor de eredienst'.

Veel documenten bevinden zich ook nog in het 'levend' archief van instellingen, zoals bouwplannen die vaak bewaard worden op de technische diensten van gemeentebesturen. Eerder schaars geworden zijn de privéarchieven van architecten, hoewel men soms nog – via familie - op interessante documenten kan stuiten.

Zeer positief is de werking van het [Centrum voor Vlaamse Architectuurarchieven \(CVAA\)](#) dat zich toelegt op het in kaart brengen van architectuurarchieven die niet in overheidsbezit zijn. De klemtoon wordt daarin wel gelegd op de naoorlogse periode, omdat veel architecten van de eerste naoorlogse periode (1950-1970) momenteel hun architectuurpraktijk stopzetten, verhuizen of overlijden waardoor hun architectuurarchieven mogelijk bedreigd zijn. Een pilootproject was het overzicht van de over meerdere fondsen verspreide archieven van Huib Hoste (1881-1957).¹³⁶ Momenteel wordt in samenwerking met het VIOE gewerkt aan een monografie over Renaat Braem (1910-2001)¹³⁷.

Een belangrijk archief voor het bouwkundig erfgoed van de periode 1900-1940 is ook het [Architectuurarchief van de provincie Antwerpen](#)¹³⁸, dat in 2004 een mooie catalogus van de verzamelde fondsen uitgaf.¹³⁹ Daarnaast is de collectie van de [Archives de l'Architecture Moderne](#) te Brussel voor het gebouwde erfgoed in Vlaanderen relevant.¹⁴⁰ Meerdere architecten van wie het archief daar werd gedeponeerd, realiseerden ook een oeuvre in Vlaanderen.

4.2.3.2 Architectuurtijdschriften

De vroege 20ste eeuw was een periode waarin architectuur- en kunsttijdschriften een enorme bloei kenden. Deze tijdschriften geven een goed beeld van de toenmalige architectuurpraktijk: theorieën, discussies, advertenties voor materialen, foto's en besprekingen van binnen- en buitenlandse

¹³⁶ De Winter, L., Smets, M. & Verdonck, A., 2005. Huib Hoste 1881-1957 T. Avermaete & Provo, B., red., Antwerpen: Centrum Vlaamse Architectuurarchieven.

¹³⁷ Braeken, J., red., Renaat Braem (1910-2001), Relicta Monografieën 6/1, Brussel: Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed & ASA Publishers.

¹³⁸ In 2017 opgenomen in het Vlaams Architectuurinstituut, zie: <https://www.vai.be/collectie>.

¹³⁹ Laureys, D. & Aerts, W., 2004. Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de provincie Antwerpen, Turnhout: Brepols.

¹⁴⁰ Culot, M. e.a., 1986. Musée des Archives d'architecture moderne, Brussel: Archives d'Architecture Moderne; Culot, M., Hennaut, E. & Liesens, L., 1999. Musée des Archives d'architecture moderne: catalogue des collections - Tôme 2, Brussel: Archives d'architecture moderne.

realisaties, oproepen voor wedstrijden. Het is opvallend hoe in België de theorievorming over de eigentijdse architectuur bijna exclusief een zaak van de tijdschriften was. Er verschenen maar twee boeken die als toenmalig overzichtswerk van de architectuur in België kunnen gelden, namelijk “L'Art moderne primitif” van Maurice Casteels (1930)¹⁴¹ en “L'Architecture moderne en Belgique” van Marcel Schmitz (1937).¹⁴² In vergelijking met bijvoorbeeld Nederland of Frankrijk, waar uitgebreide plaatwerken en publicaties verschenen over de eigentijdse architectuur, is dat een bescheiden resultaat.

In het boek van M. Culot en F. Terlinden over Antoine Pompe werd een lijst opgenomen van “Revue belges d'architecture, d'urbanisme et d'art public, publiées entre 1890 et 1940”.¹⁴³ Bij elke titel staat de periode van verschijning, de plaats van uitgave en de uitgever of hoofdredacteur. Deze lijst is een eerste gids in het zeer brede, maar tegelijk zeer onregelmatige aanbod van de Belgische architectuurtijdschriften uit het interbellum.

De licentiaatsverhandeling van M. De Vil “De architectuuropvattingen tussen de twee Wereldoorlogen in België aan de hand van Belgische Kunsttijdschriften” vangt aan met een beknopt overzicht van de belangrijkste tijdschriften, met gegevens over de data van verschijning, de redactie, de algemene inhoud en de eventueel in het tijdschrift geëxpliciteerde doelstellingen.¹⁴⁴ In het “Repertorium van de architectuur in België” wordt een beknopte analyse van de Belgische architectuurtijdschriften gegeven, met overzichtslijst.¹⁴⁵ De afzonderlijke tijdschriften krijgen in het repertorium ook lemmata.

Algemeen is er aan de KULeuven een traditie (geweest) van het onderzoek van architectuurtijdschriften. In de jaren 1980 en 1990 werden onder het promotorschap van Luc Verpoest meerdere licentiaatsverhandelingen geschreven. De resultaten hiervan zijn niet gepubliceerd.

Een interessante studie in het buitenland is de publicatie “Politiques éditoriales et architecture 'moderne'. L'émergence de nouvelles revues en France et en Italie” (1923-1939).¹⁴⁶ Deze studie geeft een inspirerende invalshoek voor de analyse van tijdschriften.

Ten slotte zou een betere, digitale ontsluiting van de belangrijkste vaktijdschriften op het gebied van architectuur en bouwtechniek een grote stimulans kunnen betekenen voor het onderzoek. Om de bewaring en ontsluiting van historische architectuurtijdschriften te bevorderen, startte het CVAa in 2008 een project op met de belangrijkste bibliotheken in Vlaanderen en Brussel die architectuurtijdschriften bewaren. Bedoeling is in eerste instantie tot een volledige databank te komen die als basis kan dienen voor mogelijke verdere projecten zoals depotservice, digitalisering en excerpting.

4.2.3.3 Catalogi, Technische handboeken, ...

Ook op het vlak van de bewaring en ontsluiting van commercieel drukwerk (prospectussen, handscatalogi, tarieflijsten, technische handboeken etc.) kent Vlaanderen een achterstand

¹⁴¹ Casteels, M., 1930. L'Art moderne primitif, Parijs: Les éditions Henri Jonquières.

¹⁴² Schmitz, M., 1937. L'Architecture Moderne en Belgique, Brussel: Editions de la Connaissance.

¹⁴³ Culot, M. & Terlinden, F., 1969. Antoine Pompe et l'effort moderne en Belgique 1890-1940, Brussel: Editions du Musée d'Ixelles.

¹⁴⁴ De Vil, M., 1984. De architectuuropvattingen tussen de twee wereldoorlogen in België aan de hand van Belgische kunsttijdschriften. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

¹⁴⁵ Van Loo, A., 2003. Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen: Mercatorfonds.

¹⁴⁶ Jannièrè, H. & Cohen, J.-L., 2002. Politiques éditoriales et architecture “moderne”. L'émergence de nouvelles revues en France et en Italie (1923-1939), Parijs: AP Editions Arguments.

tegenover het buitenland, en vooral tegenover de Angelsaksische wereld en Frankrijk. Het gaat hier nochtans om essentiële bronnen voor zowel het architectuurhistorisch onderzoek als voor de restauratiepraktijk!

Een mogelijke, maar toch beperkte bron is de collectie van de gewezen Bijzondere Scholen (BBS) van de Universiteit Gent, bewaard in de Universiteitsbibliotheek. Er kan in dit verband ook gedacht worden aan de realisatie van een databank naar analogie van deze van het [Dachziegelarchiv](#).

4.2.4 De historiek van het onderzoek naar interbellumarchitectuur

Eén van de eerste auteurs die aandacht besteedde aan de architectuur van het interbellum was Pierre Puttemans. In 1975 bracht hij het verhaal van de “Moderne bouwkunst in België” als 5de deel in de reeks van de uitgever Marc Vokaer waarin de “Geschiedenis van de bouwkunst in België” werd gedocumenteerd.¹⁴⁷ Puttemans verwijst hier naar de tentoonstelling over “Antoine Pompe et l’effort moderne en Belgique” in het Museum van Elsene in 1969 als één van de vroegste momenten van herontdekking van de periode.¹⁴⁸ Nog vroeger, in 1963, publiceerde Albert Bontridder echter “Dialogo tussen licht en stilte”, een bijzonder doordachte en tegelijk eigen appreciatie van de moderne architectuur in België.¹⁴⁹

In 1977 komt in de monumentale studie van Marcel Smets over “De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België” een zeer specifiek aspect van de interbellumarchitectuur aan bod, namelijk de volkshuisvesting.¹⁵⁰

Een belangrijke publicatie voor het erfgoed in Vlaanderen was ongetwijfeld het boek “Van Kromme tot Rechte” uit 1979 van Norbert Poulain, die met de vereniging Interbellum vzw¹⁵¹, opgericht in 1981, zeer actief is voor de verspreiding van de kennis over en de waardering van de interbellumarchitectuur in Vlaanderen. Het overzicht “Van Kromme tot rechte. Architectuur en toegepaste kunsten in Oost-Vlaanderen van 1920 tot 1940”¹⁵² bundelt zeer veel informatie in de vorm van een uitgebreide bibliografie, een aantal biografieën van belangrijke kunstenaars en een breed overzicht van alle mogelijke aspecten van de architectuur, toegepaste en vrije kunsten, voor geheel Oost-Vlaanderen. Hierdoor is de tekst – noodgedwongen – zeer opsommend van karakter. Het werk betekende echter wel een belangrijk aanknopingspunt en richtwijzer voor vele latere studies over de periode.

Interessante analyses van de Vlaamse architectuur in een meer internationale context zijn te vinden in een aantal publicaties door Marc Dubois, zoals: “Invloed van de architectuur van W.M. Dudok in Vlaanderen”, “Architectuurrelatie Vlaanderen/Nederland” en “Berlage en België”.¹⁵³ In 1987 verschijnt de indrukwekkende oevrecatalogus van Henry van de Velde door Leon Ploegaerts en Pierre Puttemans.¹⁵⁴ Naar aanleiding hiervan publiceert het tijdschrift “Openbaar Kunstbezit in

¹⁴⁷ Puttemans, P., 1975. *Moderne bouwkunst in België*, Brussel: Marc Vokaer.

¹⁴⁸ Culot, M. & Terlinden, F., 1969. *Antoine Pompe et l'effort moderne en Belgique 1890-1940*, Brussel: Editions du Musée d'Ixelles.

¹⁴⁹ Bontridder, A., 1963. *De hedendaagse bouwkunst in België, dialoog tussen licht en stilte*, Antwerpen: Helios.

¹⁵⁰ Smets, M., 1977. *De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België - Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830-1930*, Brussel-Luik: Pierre Mardaga éditeur.

¹⁵¹ De vereniging Interbellum vzw werd in 2021 ontbonden.

¹⁵² Poulain, N. & De Smet, Y., 1979. *Van Kromme tot Rechte: Architectuur en Toegepaste Kunsten in Oost-Vlaanderen van 1920 tot 1940*, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen.

¹⁵³ Dubois, M., 1980. *Invloed van de architectuur van W.M. Dudok in Vlaanderen*. In M. Cramer, Pronk, H., & Van Grieken, H., red. *W.M. Dudok 1884-1974. Monografieën van de Stichting Architectuurmuseum*. Amsterdam: Van Gennep, pp. 40-43; Dubois, M., 1983. *Architectuurrelatie Vlaanderen/Nederland*. *Ons Erfdeel*, 1983(2), pp.229-235; Dubois, M., 1987. *Berlage en België*. *Archis*, 1987(1), pp.43-47.

¹⁵⁴ Ploegaerts, L. & Puttemans, P., 1987. *L'oeuvre architecturale de Henry van de Velde*, Brussel: Atelier Vokaer.

Vlaanderen” een themanummer over “De architectuur van het interbellum”, waarin als zeven belangrijke figuren (naast Henry van de Velde) volgende architecten kort worden toegelicht: Antoine Pompe, Victor Bourgeois, Huib Hoste, Louis-Herman De Koninck, Albert Van Huffel, Leon Stynen en Gaston Eyselinck.¹⁵⁵ Een vergelijking met het themanummer “Architectuur in het interbellum”¹⁵⁶ van ca. 10 jaar later in hetzelfde tijdschrift (1998) geeft treffend de evolutie weer die het onderzoeksveld van de interbellumarchitectuur ondertussen heeft doorgemaakt: een beschrijving van de traditionalistische stromingen in de architectuur en van de volkshuisvesting vervolledigen en nuanceren ondertussen het beeld van de periode. Toch valt het aspect traditie opnieuw grotendeels uit het verhaal in het synthesewerk uit 1996 “Art deco en modernisme in België. Architectuur in het interbellum” door Jos Vandenbreeden en France Vanlaethem.¹⁵⁷

Het is typisch voor het onderzoek naar de interbellumarchitectuur in Vlaanderen (en trouwens ook internationaal) dat de focus aanvankelijk sterk ligt op de progressieve tendensen en figuren. In de jaren 1970 en 1980 gaat de aandacht daardoor bijna exclusief naar modernistische en art deco architectuur. Hierdoor zijn zeker de pioniers in vormgeving en in het gebruik van nieuwe materialen en technieken bestudeerd, en zijn de 'grote namen' bekend en gedocumenteerd.

4.2.5 Een stand van zaken

4.2.5.1 Biografieën van bouwmeesters

Zoals gezegd zijn de 'grote namen' uit de interbellumperiode in Vlaanderen gekend en gedocumenteerd. In “Horta and after” worden 25 meesters van de moderne architectuur in België voorgesteld.¹⁵⁸

Een beknopte karakterisering van het oeuvre en een bibliografische oriëntatie van een groot aantal bouwmeesters kan teruggevonden worden in het “Repertorium van de architectuur in België 1830-2000” onder redactie van Anne Van Loo.¹⁵⁹ Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de selectie van opgenomen architecten vrij 'Brussels' gekleurd is. Zeker niet alle belangrijke figuren voor het Vlaamse patrimonium werden opgenomen.¹⁶⁰ Ook is het bijzonder jammer dat de enorme inspanning die geleverd werd in het kader van deze publicatie niet beter werd gevaloriseerd door de opmaak van een online raadpleegbare databank.

Behoorlijk wat informatie over architecten, werkzaam in het interbellum in Vlaanderen, ligt nog ongepubliceerd te wachten in meerdere licentiaatsverhandelingen die sinds de jaren 1980 aan de Vlaamse universiteiten gemaakt werden.

4.2.5.2 Geografische architectuurgidsen

Veel publicaties over interbellumarchitectuur zijn te vinden in de vorm van architectuurgidsen en architectuurwandelingen, soms uitgegeven in de vorm van brochures, kaarten of vouwbladen, ter

¹⁵⁵ Poulain, N., Kieckens, C. & Dubois, M., 1987. De architectuur van het interbellum, Gent.

¹⁵⁶ Meganck, L. e.a., 1998. Architectuur in het Interbellum, Sint-Niklaas.

¹⁵⁷ Vandenbreeden, J. & Vanlaethem, F., 1996. Art deco en modernisme in België. Architectuur in het interbellum, Tielt: Lannoo.

¹⁵⁸ De Koning, M., red., 2001. Horta and after. 25 Masters of Modern Architecture in Belgium 2e ed., Gent: Ghent University.

¹⁵⁹ Van Loo, A., 2003. Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen: Mercatorfonds.

¹⁶⁰ Een aantal van deze ontbrekende namen zijn voor West-Vlaanderen terug te vinden in het “Lexicon van West-Vlaamse beeldende kunstenaars”. Fontier, J., Bonneure, F. & Demeester, B., 1998. Lexicon van Westvlaamse beeldende kunstenaars, Kortrijk: Vereniging van West-Vlaamse schrijvers.

gelegenheid van een Open Monumentendag of Erfgoeddag. Die publicaties kunnen in dit overzicht onmogelijk allemaal vermeld worden. Meestal zijn de teksten erg beschrijvend van aard, waarbij de aandacht vooral gaat naar de stijkenmerken van de gevels. Vandaag zijn dergelijke gidsen voor de meeste grote Vlaamse steden en gemeenten beschikbaar, hoewel de provincies Limburg en Vlaams-Brabant opvallend onderbestudeerd blijven. Hieronder als indicatie een beknopt overzicht van dergelijke gidsen, waarbij geen volledigheid werd nagestreefd.

4.2.5.2.1 Provincie Antwerpen

Voor Antwerpen zelf is er de “Gids voor Antwerpen. Moderne architectuur” uit 1989 van Tijn Eyckerman.¹⁶¹ De randgemeenten komen aan bod in de boekjes van de Roularta-reeks “Modern bouwen”, met delen over Brasschaat (1993), Deurne (1996) en Mortsel (1998).¹⁶²

Wilrijk werd in 2006 gedocumenteerd in een wandelgids¹⁶³, en in datzelfde jaar verscheen een Erfgoedgids over de zogenaamde “Tentoonstellingswijk”.¹⁶⁴

Dirk Laureys bundelde in 2004 de bestaande informatie over het interbellum in Antwerpen in de tekst “De architectuur in een stroomversnelling. Art deco, modernisme en traditionalisme in de provincie Antwerpen”.¹⁶⁵ Deze tekst is sterk schatplichtig aan het themanummer van Openbaar Kunstbezit uit 1998¹⁶⁶ en aan het artikel van Marc Dubois “Architectuur in Antwerpen tijdens het interbellum” in Archis in 1989.¹⁶⁷

Voor Mechelen is het basiswerk nog steeds het boek van Patrick Egels “Mechelen tijdens het interbellum. Wederopbouw, art deco en modernisme”.¹⁶⁸ Interbellumarchitectuur in Turnhout komt aan bod in het boek van Yves De Bont “100 jaar wonen in Turnhout: architectuur van 1895 tot 1995”.¹⁶⁹

4.2.5.2.2 Provincie Oost-Vlaanderen

Een overzicht in vogelvlucht over Oost-Vlaanderen is te vinden in de Kleine Cultuurgids “Interbellumarchitectuur in Oost-Vlaanderen” uit 1990.¹⁷⁰

¹⁶¹ Eyckerman, T., 1989. Gids voor Antwerpen - Moderne architectuur, Turnhout: Brepols.

¹⁶² Geysens, G. e.a., 1993. Modern bouwen in Brasschaat, 1920-1940, Zellik: Roularta; Goffin, G. e.a., 1996. Modern bouwen in Deurne, 1920-1940, Zellik: Roularta; Goffin, G. e.a., 1998. Modern Bouwen in Mortsel, 1920-1940, Zellik: Roularta.

¹⁶³ Van Uytfaugh, W. & Cassauwers, H., 2001. Wandelen door Wilrijk, interbellum architectuur, Antwerpen: Antwerpen, district Wilrijk.

¹⁶⁴ Laureys, D. & Migom, S., 2005. Van sprookjestuin tot modelstad. Antwerpen 1930 en de tentoonstellingswijk, Antwerpen: Provinciebestuur Antwerpen - Dienst Cultureel Erfgoed.

¹⁶⁵ Laureys, D. & Aerts, W., 2004. Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de provincie Antwerpen, Turnhout: Brepols.

¹⁶⁶ Meganck, L. e.a., 1998. Architectuur in het Interbellum, Sint-Niklaas.

¹⁶⁷ Dubois, M., 1989. Architectuur in Antwerpen tijdens het interbellum. Archis, 1989(5), pp.39-45.

¹⁶⁸ Egels, P., 1998. Mechelen tijdens het interbellum, wederopbouw, art deco en modernisme, Mechelen: Restauratie Integratie Mechelen v.z.w.

¹⁶⁹ De Bont, Y., 1995. 100 jaar wonen in Turnhout: architectuur van 1895 tot 1995, Zellik: Roularta Books.

¹⁷⁰ Demey, A., Poulain, N. & Dubois, M., 1990. Interbellumarchitectuur in Oost-Vlaanderen, Gent: Provincie Oost-Vlaanderen.

Meer gedetailleerde gidsen bestaan voor Gent¹⁷¹, Lokeren¹⁷², Ronse¹⁷³, Sint-Niklaas¹⁷⁴ en Zottegem¹⁷⁵. Voor Oudenaarde is een aanzet te vinden in de bijdrage van Marc Dubois “Oudenaarde, architectuur tijdens het interbellum”.¹⁷⁶

4.2.5.2.3 Provincie Vlaams-Brabant

Voor de provincie Vlaams-Brabant is de oogst aan architectuurgidsen bijzonder mager. In 2004 stippelde de gemeente Dilbeek een Interbellumwandeling uit, gepubliceerd als vouwblad.¹⁷⁷ Andere architectuurgidsen voor de interbellumperiode zijn ons niet gekend.

4.2.5.2.4 Provincie West-Vlaanderen

Het interbellumerfgoed in West-Vlaanderen is dan weer beter gedocumenteerd. Pieter Verbeke bestudeerde de interbellumarchitectuur in Izegem in een licentiaatsverhandeling, en publiceerde op basis daarvan een artikel.¹⁷⁸

De interbellumarchitectuur in Knokke-Zoute was het onderwerp van een degelijke studie door het Sint-Lukasarchief in Brussel.¹⁷⁹ Het erfgoed van de gemeente De Panne werd door Geert Vanthuyne bestudeerd en in meerdere delen gepubliceerd in het lokale tijdschrift “De Panne leeft”. De interbellumarchitectuur in Kortrijk¹⁸⁰ en Tielt¹⁸¹ komt beknopt aan bod in globale studies over het bouwkundig erfgoed in deze steden. Het oeuvre van Huib Hoste in zuidelijk West-Vlaanderen werd in 2002 door Ann Verdonck geïnventariseerd.¹⁸² Daarnaast werden voor een aantal gemeenten wandelgidsen uitgebracht, waarin de interbellumarchitectuur in meerdere of mindere mate ter sprake komt: Ieper (wederopbouw)¹⁸³, Koksijde-Oostduinkerke¹⁸⁴, Blankenberge¹⁸⁵ en Nieuwpoort¹⁸⁶.

¹⁷¹ Meganck, L., Poulain, N. & Demey, A., 1995. Het Miljoenenkwartier: een Gentse woonwijk uit het interbellum, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen. Zie ook de diverse brochures en wandelgidsen voor de Open Monumentendagen in Gent, vanaf 1988.

¹⁷² Meganck, L., Poulain, N. & Van Campenhout, N., 1999. Tussen traditie en vernieuwing. Interbellumarchitectuur in Lokeren, Lokeren: Stad Lokeren.

¹⁷³ Devos, P., 2005. Interbellumarchitectuur in Ronse, Gent: Provincie Oost-Vlaanderen.

¹⁷⁴ Demey, A., 1980. Art Deco architectuur in Sint-Niklaas. In S.N., red. Art Deco. tentoonstelling met beelden, toegepaste kunst, grafiek, exlibris, meubels en foto's met plannen van gebouwen uit de Art Deco-periode (1909-1940). Sint-Niklaas: Stedelijk Museum, pp. 124-150; Demey, A., 1998. Art deco in Sint-Niklaas, Gent.

¹⁷⁵ De Wolf, K., 2000. Art Deco en modernisme (1918-1965), Zottegem: Marnixring Zottegem; De Wolf, K., 1982. Art Nouveau en Art Deco in de architectuur in Zottegem, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen.

¹⁷⁶ Dubois, M., 2003. Oudenaarde, architectuur tijdens het interbellum. In M. Dubois, red. Versus 2003 Architectuur/Kunst. Oudenaarde: KunstadStroom, pp. 6-26.

¹⁷⁷ S.N., 2004. Interbellumwandeling Dilbeek, Dilbeek: Gemeentebestuur Dilbeek.

¹⁷⁸ Verbeke, P., 1999. Interbellumarchitectuur in Izegem. Ten Mandere. Heemkundig Tijdschrift voor Izegem, Emelgem en Kachtem, 39(3), pp.3-49.

¹⁷⁹ Van Santvoort, L. e.a., 1995. Cottage-Plages. Knokke-Zoute, Wijk Prins Karellaan. SLA - Tijdschrift van het Sint-Lukasarchief, 1995(3), pp.1-28.

¹⁸⁰ Debrabandere, P., 1983. Kortrijkse gevels: van neoklassicisme tot nieuwe zakelijkheid, Kortrijk: De Leiegouw.

¹⁸¹ Maes, A. & Vandepitte, P., 1990. Woonhuizen: onbewust monumenten, Tielt: De Roede van Tielt.

¹⁸² Verpoest, L. e.a., 2002. Fascikel2: Hedendaagse architectuur in zuidelijk West-Vlaanderen, Kortrijk: Anno '02.

¹⁸³ Dendooven, D. & Dewilde, J., 1999. De wederopbouw in Ieper: een wandeling, Antwerpen: Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen.

¹⁸⁴ S.N., 2005. Erfgoedwandelingen Koksijde-Oostduinkerke, Koksijde: Gemeentebestuur Koksijde.

¹⁸⁵ S.N., 2004. 1920-1940. Interbellumwandeling door Blankenberge, Blankenberge: Vriendenkring Stadsgidsen Blankenberge.

¹⁸⁶ Rossey, R., 2005. Nieuwpoort en architectuur, Nieuwpoort: Stadsbestuur Nieuwpoort.

Ook in de wandelgidsen van de "Erfgoed wandelbox West-Vlaanderen" valt informatie over interbellumgebouwen te sprokkelen.¹⁸⁷

4.2.5.3 De studie van de interbellumarchitectuur aan de universiteiten en hogescholen

De studie van de architectuurgeschiedenis aan de Vlaamse universiteiten en hogescholen spitst zich de laatste decennia sterk toe op de 19de en 20ste eeuw. Zowel in het docentencorps als bij de wetenschappelijke medewerkers vinden we meerdere specialisten in deze periode terug. Voor de studie van de interbellumarchitectuur is dat goed nieuws, want er is een garantie op continuïteit in het onderzoek.

Door de 'academisering' van de hogescholen wordt ook daar meer onderzoek ontwikkeld naar de architectuur van de 'Nieuwste tijden'. Toch ligt de focus voornamelijk op de naoorlogse periode, zoals bij de groep ARCHE binnen Sint-Lucas.

Vooraf aan de UGent, Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen, en aan de KULeuven, Faculteit Ingenieurswetenschappen, bestaat een vrij lange traditie van licentiaatsverhandelingen over interbellumarchitectuur. Het betreft vooral monografische studies van het oeuvre van één architect, waarbij gaandeweg ook 'lokale' architecten worden bestudeerd. Een aantal studies heeft het interbellumpatrimonium van één stad, of één welbepaalde typologie zoals cinema's als onderwerp. Jammer genoeg vond die rijke productie aan verhandelingen zelden de weg naar een publicatie. De ontsluiting van de verhandelingen stelt een blijvend probleem. Allereerst is het niet gemakkelijk om een zicht te krijgen op de voltooid studies, en vervolgens is ook het consulteren van de eigenlijke werken niet evident.

Opvallend is het toenemend aantal proefschriften over de architectuur van de interbellumperiode: Leen Meganck in 2002 over "[Bouwen te Gent in het interbellum \(1919-1940\): Stedenbouw – Onderwijs – Patrimonium](#)"¹⁸⁸, Rajesh Heynickx over "Meetzucht en mateloosheid. Kunst, religie en identiteit in Vlaanderen tijdens het interbellum"¹⁸⁹, Ann Verdonck over "De zoektocht van Huib Hoste (1881-1957) naar de nieuwe betekenis van kleur in de architectuur"¹⁹⁰ en Sofie De Caigny over "Wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum"¹⁹¹.

Meer dan 10 proefschriften met een interbellumcomponent zijn momenteel in voorbereiding:

- Aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent werkt Stephanie Van de Voorde over "Innoverende en experimentele betonconstructies in de Belgische Architectuur (1890-2000)", Iwan Strauven over "Victor Bourgeois (1897-1962)", Wouter Van Acker over "De analoge ruimten van Paul Otlet (1868-1944)", Koen Verswijver over Bouwen in België. Bouwen in Staal. Een historisch overzicht, David Peleman over "Theorievorming over de ontwikkeling van het Belgische wegennet, 1890-1970", Birgit Cleppe over "Stedelijke infrastructuur en stadsplanning in Gent en Groningen van 1836 tot 1973", en Bruno Notteboom over "Het Belgische landschap 1890-1940: vertogen en beeldvorming".

¹⁸⁷ S.N., 2006. Erfgoed Wandelbox West-Vlaanderen: een doosje West-Vlaams erfgoed, Brugge: Provinciebestuur West-Vlaanderen.

¹⁸⁸ Meganck, L., 2002. Bouwen te Gent in het interbellum (1919-1939). Stedenbouw, onderwijs, patrimonium. Een synthese. Gent: Universiteit Gent.

¹⁸⁹ Heynickx, R., 2005. Meetzucht en mateloosheid. Kunst, religie en identiteit in Vlaanderen tijdens het interbellum. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

¹⁹⁰ Verdonck, A., 2006. De zoektocht van Huib Hoste (1881-1957) naar de nieuwe betekenis van kleur in de architectuur: modernistische kleurinterventies versus hedendaagse restauratiestrategieën. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.

¹⁹¹ De Caigny, S., 2007. Wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven .

- Aan de Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen van de Universiteit Gent bereidt Evert Vandeweghe een proefschrift voor over “Historische stadslandschappen en regionalistische architectuur in Vlaamse provinciesteden: discours en praktijk (1860-1958)” en Mario Baeck over “De industriële vloer- en wandtegelpductie en het sculpturale bouwaardewerk in België uit de periode 1840-1940 in de context van de Europese ontwikkeling”.
- Aan de Vakgroep Ingenieurswetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel werkt Pieter Brosens aan een proefschrift over “Vader en Zoon Van Steenberghe: een eeuw architectuur in Antwerpen”.
- Aan de Katholieke Universiteit Leuven, tot slot, bereidt Patrick Jaspers een proefschrift voor over “De Limburgse mijnkathedralen: een kunsthistorisch en cultuurhistorisch onderzoek” en Jean-Marc Basyn over “Monumentenzorg moderne architectuur”, met het accent op sociale huisvestingscomplexen.

4.2.5.4 Typologische studies

Typologische studies over interbellumarchitectuur zijn tot nog toe eerder zeldzaam.

Een aanzet tot een typologische benadering is te vinden in het M&L-cahier “Architectuur van Belgische hospitalen”, waar op pp. 66-75 de interbellumziekenhuizen en op pp.76-77 de sanatoria worden behandeld.¹⁹² De sanatoria als bouwtype worden ook behandeld in de licentiaatsverhandeling van Wiebe Verhoeve over “sanatoriumbouw in het interbellum”.¹⁹³ De openluchtschool kwam aan bod in een verhandeling van Hélène Vandenberghe.¹⁹⁴

Het proefschrift van Leen Meganck over het “Bouwen in Gent in het interbellum”¹⁹⁵ vertrok vanuit een typologische indeling en behandelde stedenbouw en stadsontwikkeling, het architectuuronderwijs, de woning, sociale woningbouw, gebouwen voor het onderwijs, ziekenhuizen, gebouwen voor de eredienst, industriële architectuur, commerciële architectuur en gebouwen voor sport en ontspanning. Voor elk van deze bouwtypes werden minstens evenveel vragen opgeroepen als er werden beantwoord... Wat was in de andere steden het stedelijke beleid op het vlak van stadsplanning en monumentenzorg? Hoe verhielden zich hierbij het theoretische discours en de realiteit? Werd in het interbellum specifiek zorg besteed aan het straatmeubilair en aan de infrastructuur van het publieke domein (bruggen, tramhaltes, kiosken, monumenten)? Is Gent de enige stad die in het interbellum een eigen stedelijke monumentenzorgcommissie had? Wat was de impact van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen op de restauraties én op de nieuwbouw in de Vlaamse steden? Hoe zag de architectuuropleiding aan de verschillende academies en scholen in de andere steden er uit? Welke boeken en tijdschriften stelden de diverse instellingen voor architectuuronderwijs in hun bibliotheken aan de studenten beschikbaar? Welke rol speelden de diverse beroeps- en oud-studentenverenigingen op het vlak van de verspreiding van nieuwe ideeën? Wat was hun rol bij de bescherming van het beroep van architect? Welke rol speelden wedstrijden, tentoonstellingen en congressen in de verspreiding van nieuwe theorieën en vormen? Wat zijn de specifieke aspecten van het interbelluminterieur: de aankleding, het

¹⁹² Buyle, M. & Dehaeck, S., 2005. Architectuur van de Belgische hospitalen, Brussel.

¹⁹³ Verhoeven, W., 2001. Sanatoriumbouw in het interbellum: een vergelijkende studie naar de bouw en de verdere evolutie van sanatoria uit het Belgische interbellum. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.

¹⁹⁴ Vandenberghe, H., 2000. Licht, lucht en zon voor iedereen. Het hoe en waarom van de openluchtschool en haar architectuur. Gent: Universiteit Gent.

¹⁹⁵ Meganck, L., 2002. Bouwen te Gent in het interbellum (1919-1939). Stedenbouw, onderwijs, patrimonium. Een synthese. Gent: Universiteit Gent.

materiaalgebruik, het meubilair, de interieurarchitecten, interieurfirma's en meubelproducenten. Zijn de 'verdoken appartementen' een fenomeen dat typisch is voor het interbellum, of komen deze ook reeds vroeger voor? Wanneer manifesteert zich voor het eerst het 'sleutel-op-de-deur'-fenomeen? Hoe werkten deze maatschappijen en welke woningtypes schoven zij naar voren?

Hoewel de topwerken van de sociale woningbouw al door Marcel Smets werden gedocumenteerd en geanalyseerd ¹⁹⁶, is er nog steeds weinig bekend over de enorme activiteit van de honderden lokale bouwmaatschappijen die toch een grote impact hebben gehad op de bebouwde omgeving en op de concrete invulling van het sociale woningbouwbeleid. Een evaluatie van de activiteit van de niet-Gentse maatschappijen moet nog geschreven worden. Ontwikkelde andere steden net als Gent een eigen sociale woningbouwpolitiek? Hoe kregen nieuwe onderwijskundige theorieën (al dan niet) architecturaal vorm? In hoeverre kende het principe van de openluchtschool verspreiding in België? Welke realisaties zijn er in en rond andere steden op het vlak van ziekenhuizen? Hoe werd dit bouwprogramma in het interbellum vormgegeven? Wat kwam er verder in België tot stand op het vlak van kerkelijke architectuur? Hoe situeert zich de 'bejaardenzorg', zoals die in Gent blijkt uit drie projecten in de sector van de sociale woningbouw, in een bredere context van een veranderend gezinsleven? Komen dergelijke projecten ook elders voor? Is de industriële architectuur ook in andere steden vergelijkbaar met de realisaties en tendensen in het interbellum te Gent? Wat was hierbij eventueel de impact van de wetgeving? Welke evolutie maakte het kantoorgebouw in de 19de en 20ste eeuw door? Ontstonden in bepaalde steden echte kantoorwijken? Treft men de aanwezigheid van een directeurswoning ook elders aan in het interbellum? Wanneer is het bankkantoor als bouwtype ontstaan? Welke evolutie onderging de vormgeving van de banken in de 19de en 20ste eeuw? Hoe evolueerde de aanwezigheid en vormgeving van winkels, cafés, hotels in de andere steden? In hoeverre ontwikkelen de Belgische steden in het interbellum een openbare sportinfrastructuur?

In het onderzoek mogen ook de plattelandsgemeenten niet vergeten worden, die tijdens het interbellum een eigen modernisatie kregen van infrastructuur en van bepaalde bouwtypes.

4.2.6 Recente evoluties in de studie van de interbellumarchitectuur

Zoals hierboven beschreven, lag bij de studie van de interbellumarchitectuur aanvankelijk de nadruk voornamelijk op de vormelijke aspecten van moderniteit. Pas in de jaren 1990 is er een kentering in de aanpak van het onderzoek merkbaar en worden gradueel **de traditionalistische architectuur en de vele nuances in moderniteit**, de vele 'tussenins' beter belicht. Tekenend hiervoor is het proefschrift van Leen Meganck¹⁹⁷ dat de gehele architectuurproductie in de periode bestudeert, ongeacht de 'stijl' en de naambekendheid van de betrokken bouwmeesters. Ook de internationale FWO-onderzoeksgemeenschap rond "Regionalisme", getrokken door Linda Van Santvoort aan de Gentse Universiteit, doorbreekt de eenzijdigheid van de invalshoek op basis van progressiviteit. De eerste publicatie die resulteerde uit de workshops van dit project, "Sources of Regionalism in the Nineteenth Century", belicht het fenomeen vanaf de 19de eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Smets, M., 1977. De ontwikkeling van de tuinstadgedachte in België - Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830-1930, Brussel-Luik: Pierre Mardaga éditeur.

¹⁹⁷ Meganck, L., 2002. Bouwen te Gent in het interbellum (1919-1939). Stedenbouw, onderwijs, patrimonium. Een synthese. Gent: Universiteit Gent.

¹⁹⁸ Van Santvoort, L., De Maeyer, J. & Verschaffel, T., 2008. Sources of Regionalism in the Nineteenth Century. Architecture, Art and Literature, Leuven: Leuven University Press.

Het tweede deel, "Regionalism and Modernity (1914-1940)" zal in 2009 verschijnen en behandelt het interbellum.¹⁹⁹

Hieraan gekoppeld is er de verschuiving van de aandacht naar **de laag gebouwen juist onder die van de toparchitecten**. Ze vormen een groot aandeel van het patrimonium van vele steden en gemeenten en vertonen vaak duidelijke architecturale en stedelijke kwaliteiten. De studie van de culturele, maatschappelijke en economische context van deze ruimere architectuurproductie moet toelaten de plaats van de architect en de architectuur in Vlaanderen in die periode te contextualiseren, zowel voor de architectuur van de 'grote tenoren' als voor de bouwmeesters van de zogenaamde B-architectuur.

Wat publicaties over deze secundaire namen betreft, is het Nederlandse concept van de "BONAS-bibliografieën" interessant. BONAS staat voor "Bibliografieën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedenbouwkundigen". Deze bescheiden, maar degelijke boekjes worden uitgegeven door de [Stichting BONAS](#), die is verbonden aan het Nederlands Architectuur Instituut (Nai).

In de vraagstelling van het onderzoek gaat ook meer en meer aandacht naar de rol van de diverse actoren in het architectuurdebat, bijvoorbeeld in het proefschrift van Sofie De Caigny over "Wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum."²⁰⁰ Het onderzoek belicht wonen als de resultante van een onderhandelingsproces tussen de overheid, architecten, het sociale middenveld, sociaaleconomische condities en actoren en de woonverlangens van verschillende sociale groepen. Het onroerend erfgoed van het wonen tijdens het interbellum is maar een onderdeel van het onderzoek. De uiteindelijke doelstelling was om door te stoten naar de betekenis van huiselijkheid tussen de twee wereldoorlogen om van daaruit de aankleding van het interieur, het verlangen naar een woning met een tuin in de suburbane zone, de moeilijke acceptatie van het appartementsgebouw bij brede sociale groepen, de functie en het gebruik van de verschillende vertrekken van de woning, de komst van nieuwe meubelen, technische apparatuur en de daaraan gekoppelde rollen van de gezinsleden bij diverse sociale groepen te begrijpen. Ook in het proefschrift van Leen Meganck "Bouwen te Gent in het interbellum"²⁰¹ wordt een uitgebreide analyse gemaakt van de rol van diverse actoren, zoals de Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten, de stedelijke administratie, de diverse sociale huisvestingsmaatschappijen en de diverse 'zuilen' en hun bouwpolitiek.

De rol van de stedelijke overheid en stadsarchitecten vormt een belangrijke invalshoek in het lopende onderzoek voor een proefschrift door Evert Vandeweghe over "Historic Townscapes and regionalist architecture in Flemish provincial towns: discourse and urban practice (1860-1958). Cultural identity in a European perspective".

Globaal is er zeker nog ruimte voor onderzoek naar de rol van administratie en overheid, naar de invloed van bouwreglementeringen en naar de impact van wedstrijden en tentoonstellingen als katalysators van ideeën. De studie van de Prijs Van de Ven (1928-1968), een wedstrijd die gerealiseerde 'moderne' architectuur wou bekronen, toont de betekenis van dergelijke initiatieven aan.²⁰² In de periode van het interbellum waren stedenbouwkundige en architectuurwedstrijden trouwens zeer talrijk.

¹⁹⁹ Meganck, L. e.a., 2011. Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe, 1914-1940 L. Meganck, red., Leuven: Leuven University Press.

²⁰⁰ De Caigny, S., 2007. Wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven .

²⁰¹ Meganck, L., 2002. Bouwen te Gent in het interbellum (1919-1939). Stedenbouw, onderwijs, patrimonium. Een synthese. Gent: Universiteit Gent.

²⁰² De Houwer, V., 1998. De Prijs Van de Ven 1928-1937. De eerste tien jaren van een Belgische architectuurwedstrijd. M&L Monumenten en Landschappen, 17(2), pp.6-32. De na-oorlogse jaren van deze architectuurwedstrijd worden behandeld in

Ook wat het aspect materialen en technieken betreft, is de invalshoek van de actoren nog steeds onderbelicht. Naar analogie van wat Mario Baeck in zijn lopende proefschrift over tegels en bouwceramiek doet, zou het nuttig zijn meer aandacht te besteden aan de producenten, de bedrijfseconomische aspecten, en aan de marktstrategieën in functie van nieuwe materialen en technieken.

De rol van de opleiding van architecten, ingenieurs en stedenbouwkundigen krijgt stijgende aandacht, maar er blijft nog veel studiewerk te verrichten. In de tentoonstellingscatalogus “275 jaar onderwijs aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Brussel” werd in 1987 in de inleiding op p. 11 gesteld dat *“de Belgische kunstgeschiedenis tot nu toe verbijsterend karig is geweest met gegevens over de opleiding van de artiesten en over de evolutie van het onderwijs dat hun wordt verstrekt”*.²⁰³ Eén van de weinige studies op dat moment over het architectuuronderwijs in België was de doctoraatsstudie van Luc Verpoest *“Architectuuronderwijs in België 1830-1890. Aspecten van de institutionele geschiedenis”*.²⁰⁴ Over het instituut van La Cambre/Ter Kameren bestonden het boek *“La Cambre 1928-1978”*²⁰⁵, voornamelijk een bundeling van foto’s en documenten, *“La Cambre et l’Architecture. Un regard sur le Bauhaus belge”* van Jacques Aron²⁰⁶ en *“Ces architectes qui ont fait La Cambre”*.²⁰⁷ De Antwerpse Academie voor Schone Kunsten werd kort besproken in een tentoonstellingscatalogus uit 1964 die vooral de Parijse kunstopleidingen als aandachtspunt had.²⁰⁸

Ondertussen zijn de hiaten hier en daar al ingevuld. Zo werd het architectuuronderwijs aan de Brusselse Academie uitvoeriger gedocumenteerd²⁰⁹ en werd door het KADOC de rol van de Sint-Lucasscholen in het vormgeven en verspreiden van de neogotische stijl (19de eeuw) grondig bestudeerd.²¹⁰ Ook over meer lokale kunstopleidingen, zoals aan de Academies van Lokeren²¹¹ en Sint-Niklaas²¹², verschenen publicaties. Voor het architectuuronderwijs in het interbellum te Gent, dat werd gedoceerd aan de Sint-Lucasschool, de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten en aan de Speciale Scholen (Universiteit), is een degelijke analyse terug te vinden in het proefschrift van Leen Meganck *“Bouwen te Gent in het interbellum”*.²¹³ Dirk van de Perre maakte hiervan dankbaar gebruik in zijn studie *“Op de grens van twee werelden. Beeld van het architectuuronderwijs aan het Sint-Lucasinstituut te Gent”*.²¹⁴

Foncke, H. & Meganck, L., 2003. De naoorlogse jaren van de Prijs Van de Ven (1950-1968): de zoektocht naar een architectuur voor de moderne tijd. M&L. Monumenten en Landschappen, 22(2), pp.6-35.

²⁰³ S.N., 1987. 275 Jaar onderwijs aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Brussel, Brussel: Gemeentekrediet.

²⁰⁴ Verpoest, L., 1984. Architectuuronderwijs in België, 1830-1890. Aspecten van de institutionele geschiedenis. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

²⁰⁵ Delevoy, R., 1979. La Cambre 1928-1978, Brussel: Archives d'Architecture Moderne.

²⁰⁶ Aron, J., 1982. La Cambre et l'Architecture. Un regard sur le Bauhaus belge, Luik: Pierre Mardaga éditeur.

²⁰⁷ Vincent, P.-E. e.a., 1985. Ces architectes qui ont fait La Cambre P. - E. Vincent, red., Brussel: ISAE La Cambre.

²⁰⁸ S.N., 1964. Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts de Paris. Koninklijke Academie voor Schone Kunsten Antwerpen (Nationaal Hoger Instituut vr Schone Kunsten. Nat. Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw). Ecole Nationale Supérieure des Arts Décoratifs de Paris, Antwerpen.

²⁰⁹ S.N., 1989. Académie de Bruxelles. Deux siècles d'architecture, Brussel: Archives d'Architecture Moderne.

²¹⁰ De Maeyer, J., 1988. De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914, Leuven: University Press Leuven.

²¹¹ Bourgois, M. & Libaut, H., 1996. Van Academie tot Museum. Een bundel studies n.a.v. het eeuwfeest van het Stedelijk Museum van Lokeren N. Van Campenhout & Van Daele, R., red., Brugge.

²¹² Smet, J., 1988. Tekenen destijds. 175 Jaar Stedelijke Academie voor Schone Kunsten in Sint-Niklaas, Antwerpen: Standaard Uitgeverij.

²¹³ Meganck, L., 2002. Bouwen te Gent in het interbellum (1919-1939). Stedenbouw, onderwijs, patrimonium. Een synthese. Gent: Universiteit Gent. Voor de Gentse Academie is ook een summier geschiedenis gepubliceerd in Balliu, E. e.a., 2001. 1751-2000, 250 jaar architecten van de Academie Gent, Gent: Hogeschool Gent.

²¹⁴ Van de Perre, D., 2003. Op de grens tussen twee werelden. Beeld van het architectuuronderwijs aan het Sint-Lucasinstituut te Gent in de periode 1919-1965/1974, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen.

Een andere tendens die zich aftekent, is de stijgende aandacht voor de **wooncultuur**, enerzijds zéér concreet materieel, door de studie van de ruimteverdeling, de grondplannen, het wooncomfort en de technische uitrusting, maar anderzijds ook ideëel, door de studie van de gehele mentaliteitsgeschiedenis er rond.²¹⁵ Daarmee bevindt het onderzoeksdomein zich op de grens tussen architectuurgeschiedenis, sociale geschiedenis, antropologie en architectuurtheorie. Op het vlak van wooncultuur is nog veel ruimte voor studie, onder meer over:

- de overgang, spanning tussen het dagelijkse wonen in de negentiende eeuw van verschillende sociale groepen en de homogenisering van de uitersten aan beide zijden van het wonen in de twintigste eeuw.
- de wisselwerking tussen wonen en de moderne consumptiemaatschappij, bestudeerd vanuit bedrijfsarchieven, winkelketens, bouwbeurzen en andere commerciële evenementen.
- de exacte en kwantitatieve gegevens over verspreiding van modern comfort (water-, gas- en elektriciteit) vanaf het einde van de negentiende eeuw.
- de spanning tussen landelijkheid en stedelijkheid en sociale betekenis daarvan: wie woonde wanneer in de twintigste eeuw op het platteland, wie in de stad en welke impact had dit op het beleven van het wonen, de collectieve infrastructuren en de materiële vorm van de gebouwde ruimte?

Ook is er nog steeds een belangrijk hiaat in de kennis van het concrete interbelluminterieur in Vlaanderen: de aankleding, de technische uitrusting, het meubilair, de meubelmakers en meubelfirma's, de ensemblers. De vanaf 1984 losbladig gepubliceerde Interbellum-Interieurbezoeken, te raadplegen in enkele bibliotheken, bieden een staalkaart aan waardevolle interieurs. Interessante aanzetten tot synthese van de meubelkunst zijn te vinden in Marc Dubois "Het buismeubel in België"²¹⁶, in Claire Leblanc (ed.) "Art Nouveau en Design Sierkunst van 1830 tot 58"²¹⁷ en in "Forms from Flanders"²¹⁸. Recent werden ook het Mechels Meubel²¹⁹ en de Kunstwerkstede Gebroeders De Coene (Kortrijk) meer uitvoerig bestudeerd.²²⁰ Naar het behangpapier²²¹ en de glasramen²²² werd reeds onderzoek verricht.

De studie van de interbellumarchitectuur wordt ook toenemend **bevroegd en gestuurd vanuit de concrete realiteit van de monumentenzorg en de dagelijkse omgang met dit patrimonium**. De vraag naar de correcte omgang met deze specifieke architectuur bij restauratie en renovatie stelt zich

²¹⁵ Zie bijvoorbeeld de publicaties: Meganck, L., 2004. Doet u aan familielevens? Planindeling en comfort in de interbellumwoning. *Gentse Bijdragen tot de Interieurgeschiedenis*, 33(34), pp.149-177; Van Caudenberg, A. & Heynen, H., 2004. The rational kitchen in the interwar period in Belgium: discourses and realities. *Home Cultures*, 1(1), pp.23-50; De Caigny, S. & Vanderstede, W., 2005. Spiegel van het Hemelhuis. De wisselwerking tussen woonideaal en sociale rollen bij de Belgische Boerinnenbond (1907-1940). *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2(1), pp.3-29.

²¹⁶ Dubois, M., 1987. Het buismeubel in België tijdens het interbellum, Gent: Museum voor Sierkunst.

²¹⁷ Adriaenssens, W. e.a., 2005. Art Nouveau & Design Sierkunst van 1830 tot 58 C. Leblanc, red., Tiel: Lannoo.

²¹⁸ Bucquoye, M., Daenens, L. & Poulain, N., 2001. *Forms from Flanders: from Henry van de Velde to Maarten Van Severen*, Gent: Ludion.

²¹⁹ Fabri, R. e.a., 2000. *Meubelen uit Mechelen 1820-1960*. F. Huyghens & Mertens, W., red., Antwerpen: Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen.

²²⁰ Herman, F. e.a., 2006. *Kortrijkse kunstwerkstede gebroeders De Coene - 80 jaar ambacht en industrie: meubelen, interieurs, architectuur*, Kortrijk: Groeninghe. Zie ook de reeks "Art De Coene. Jaarboek", uitgegeven door de Stichting De Coene sinds 2000.

²²¹ Poulain, N., 1996. *Belgisch behangselpapier uit het interbellum*, Gent; Jacqué, B. & Wisse, G., 1997. *Stemmen uit het behang. Vier eeuwen geschiedenis van het behangpapier*, Brussel: ASLK.

²²² Bakelants, I., Bral, G.J. & Calders, A., 1986. *Gloed van Glas*, Brussel: ASLK; Bakelants, I., 1983. *De glasschilderkunst in België: negentiende en twintigste eeuw*, Deurne: Bakelants.

steeds acuter. De brochure uit 1993 "Jonge Bouwkunst in Vlaanderen. Een informatiebrochure"²²³ en initiatieven zoals de studiedag "Interbellumarchitectuur en monumentenzorg" in 1997 met de bijhorende publicatie²²⁴ vertolken deze bekommernis. Er is vooral een grote vraag naar kennis van originele afwerkingen, materialen en technieken. Het proefschrift van Ann Verdonck licht hier een tijp van de sluier op het vlak van kleurgebruik bij modernisten (en specifiek bij Huib Hoste).²²⁵

Mimi Debruyne voerde een interessant onderzoek naar het kleurgebruik in de Unitaswijk in Deurne.²²⁶ Mario Baeck publiceerde ondertussen meerdere referentiewerken over het gebruik van tegels en bouwceramiek, waaronder het cahier over "De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels 1880-1940"²²⁷, en specifiek over het interbellum het artikel "De schoonheid van het materiaal: Belgische vloer- en wandtegels in het interbelluminterieur."²²⁸ Het onderzoeksproject over behoud en herstel van moderne architectuur, dat in 1997 aan het Raymond Lemaire Centre for Conservation van start ging, stelde zich tot doel de specifieke bouwtechnologie en het specifieke materiaalgebruik, gekoppeld aan de gebouwtypologische verschuivingen, in kaart te brengen om van daaruit tot een adequate monumentenzorgtheorie voor de moderne architectuur in de periode 1918-1940 te komen. Dit onderzoek resulteerde in de publicatie van een "DOCOMOMO preservation technology dossier" over "Modern Colour Technology. Ideals and Conservation".²²⁹

Op het vlak van bouwmaterialen valt zeker nog studie te verrichten naar typische materialen voor de periode, zoals de industriële baksteenproductie, de cementproductie, asbestcementplaten, marbriet- en cimornébekledingen, granito en mosaiverre, bepleisteringen (met mica's), linoleum en balatum, ... Hieraan gerelateerd signaleren veel onderzoekers en restaurateurs de **problematiek van de slechte toegankelijkheid van bouwhistorische nota's en van restauratie- en conserveringsrapporten**, helaas ook als zij tot stand zijn gekomen in het kader van door de Vlaamse overheid gesubsidieerde projecten rond beschermde monumenten. Hierdoor is het als onderzoeker moeilijk het eigen onderzoek op het vlak van methodiek, materialen en vondsten te toetsen aan de onderzoeksrapporten van collega's onderzoekers.

Een aspect dat strikt geografisch niet tot deze Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed behoort, maar niettemin onverbrekkelijk verbonden is met de architectuurgeschiedenis in Vlaanderen, is dat van de **koloniale architectuur**. Het afgelopen decennium is er duidelijk een stijgende aandacht voor wat vanuit België en Vlaanderen is geëxporteerd "naar den vreemde" en dan vooral naar Kongo. Belangrijk zijn het proefschrift van Johan Lagae "Kongo zoals het is. Drie architectuurverhalen uit de

²²³ Demey, A. e.a., 1993. Jonge bouwkunst in Vlaanderen. Een informatiebrochure, Gent.

²²⁴ Meganck, L. e.a., 1997. Interbellumarchitectuur en monumentenzorg A. Demey, red., Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen.

²²⁵ Verdonck, A., 2006. De zoektocht van Huib Hoste (1881-1957) naar de nieuwe betekenis van kleur in de architectuur: modernistische kleurinterventies versus hedendaagse restauratiestrategieën. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.

²²⁶ Debruyne, M., 1998. Kleuren in de Unitaswijk (1923/32-1998). M&L. Monumenten en Landschappen, 17(4), pp.14-36.

²²⁷ Baeck, M. & Verbrugge, B., 1996. De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels 1880-1940, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Afdeling Monumenten en Landschappen.

²²⁸ Baeck, M., 2006. "De schoonheid van het materiaal". Belgische vloer- en wandtegels in het interbelluminterieur. Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis, 35, pp.57-80.

²²⁹ Kuipers, M., 2000. Modern colour technology : ideas and conservation, Eindhoven: International working-party for documentation and conservation of buildings, sites and neighbourhoods of the modern movement.

Belgische kolonisatiegeschiedenis”²³⁰, het werk van Bruno De Meulder²³¹, en de lopende studie van Bram Claeys over “Missionering en architectuur in Belgisch Kongo (1908-1960)”.²³²

4.2.7 Internationale context

Met bovenstaande tendensen in het onderzoek sluit Vlaanderen aan bij wat binnen de internationale context aanwezig is als accentverschuivingen.

Al ligt ook internationaal het accent nog steeds vrij sterk op progressieve architectuur, stilaan wordt dit beeld opengeboren, zoals op de laatste DOCOMOMO-conferentie in Ankara (2005) met als centraal thema “Other Modernisms”. Hier kwamen ook geografische ‘randgebieden’ en **koloniale architectuur** aan bod, met **aandacht voor lokale adaptaties van ‘moderniteit’ en voor de continuïteit tussen traditie en moderniteit**. Conferenties als het 4th Savannah Symposium “Architecture and Regionalism” (Savannah, USA, 2005) getuigen van een gelijkaardig zoeken naar de permanentie van traditie en van een interesse voor lokale adaptaties in de architectuurgeschiedenis.

Wooncultuur, zie ook [hoofdstuk Historisch interieur](#). De aandacht voor planindeling, wooncomfort en het discours rond woninginrichting is internationaal terug te vinden in tijdschriften zoals [Home Cultures](#), en in onderzoeksgroepen zoals “The Design History Society” en projecten zoals [“Techniek in Nederland in de Twintigste Eeuw \(TIN20\)”](#) met speciale aandacht voor wonen en bouwen in bijdragen van Irene Cieraad, Ruth Oldenziel, Caroline Bouw, Marja Berendsen en Liesbeth Bervoets.

Steeds meer wordt onderzoek uit Vlaanderen en over Vlaams erfgoed afgetoetst in een internationale context. Het belang van en de impact op de deelnemers van een **internationale onderzoeksgemeenschap** zoals de FWO-reserach community “Cultural Identities, World views and Architecture in Western Europe 1815-1940” is niet te onderschatten. Het is een unieke gelegenheid om over de grenzen van disciplines en landen kennis uit te wisselen, en samen te denken en te publiceren. Meer nog dan internationale studiedagen – hoe waardevol ook – is er gelegenheid tot uitwisseling en verdieping. De werking werd onderverdeeld in 4 werkgroepen, die rond volgende thema’s hebben gewerkt: (1) Rationalism, Nationalism and Universalism, (2) Regionalism, (3) Reconstruction and Heritage, en (4) Community and Modernity. Veel vernieuwende inzichten die in deze onderzoeksgemeenschap werden ontwikkeld, zullen in de komende jaren in publicatie verschijnen, en daarmee een stimulans betekenen voor het onderzoek in Vlaanderen.²³³

Daarnaast bieden sinds 1988 de congressen van DOCOMOMO (International working party for the DOcumentation and CONservation of buildings, sites and neighbourhooDs of the MOdern MOvement) tweejaarlijks een forum voor de uitwisseling van kennis en gedachten over ‘moderne’ architectuur, de studie en de restauratie ervan.²³⁴ In september 2008 werd het 20-jarige bestaan van de vereniging gevierd op de conferentie in Rotterdam, met als thema “The Challenge of Change: Dealing with the Legacy of the Modern Movement”.

²³⁰ Lagae, J., 2002. Kongo zoals het is : drie architectuurverhalen uit de Belgische kolonisatiegeschiedenis (1920-1960). Gent: Universiteit Gent.

²³¹ De Meulder, B., 1994. Reformisme, thuis en overzee : geschiedenis van de Belgische planning in een kolonie (1880-1960). Leuven: Katholieke Universiteit Leuven; De Meulder, B., 2000. Kuvuande Mbote : een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo : veertien plannen en projecten., Antwerpen: Houtekiet.

²³² Claeys, B., Missionering en architectuur in Belgisch Kongo (1908-1960). Identiteits(re)constructie tussen cultuuroverdracht en dialoog, proefschrift in voorbereiding aan de KULeuven, Departement Geschiedenis (lopend 2005-2008).

²³³ Van Santvoort, L., De Maeyer, J. & Verschaffel, T., 2008. Sources of Regionalism in the Nineteenth Century. Architecture, Art and Literature, Leuven: Leuven University Press; Meganck, L. e.a., 2011. Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe, 1914-1940, Leuven: Leuven University Press.

²³⁴ [Docomomo](#) en www.docomomo.com

In 1989 werd de [European Association of Urban Historians](#) opgericht, met steun van de Europese gemeenschap. Op de tweejaarlijkse congressen komen architectuur en stedenbouw in hun brede context aan bod, maar soms ook in zeer specifieke deelfacetten. De benadering is interdisciplinair en de deelnemers zijn historici, sociologen, architectuur- en kunsthistorici, architecten, geografen, antropologen, stedenbouwkundigen,...

Ook in Vlaanderen is de invalshoek van de stad en het stedelijke steeds prominenter aanwezig, zoals in de onderzoeksgroepen HOST (Historical research into Urban Transformations), gecoördineerd door Hugo Soly aan de VUB en aan de Universiteit Antwerpen, waar in 2003 een [Centrum voor Stadsgechiedenis](#) werd opgericht, dat een eigen tijdschrift uitgeeft, en een reeks studies publiceert. Wel is het zo dat zowel HOST als het Centrum voor Stadsgechiedenis de klemtoon vooral leggen op de pre-industriële stad. Een breed onderzoeksterrein op het vlak van de 19de en 20ste eeuw blijft dus nog in zekere zin wachten op een analoge vorm van interdisciplinaire integratie.

Sinds 1940 is er de [Society of Architectural Historians](#) die een internationaal forum biedt aan architectuurhistorisch onderzoek, via haar tijdschrift (Journal of...), en via jaarlijkse meetings. De vereniging kent een dominantie door Amerikaanse en Engelse onderzoekers, wat vrij logisch is, gezien haar oorsprong aan de universiteit van Harvard (USA).

Om in te spelen op de nood van Europese architectuurhistorici aan een netwerk, werd in 2006 het [European Architectural History Network](#) opgericht. Sinds 2008 wordt een digitale nieuwsbrief uitgegeven, waarin informatie over architectuurhistorisch onderzoek, publicaties en tentoonstellingen in Europa wordt opgenomen. De vereniging organiseert ook studiereizen en in 2009 een eerste congres.

Een Belgisch initiatief is het in 1998 opgerichte Network for Architecture History and Theory (NETHCA) dat onder meer een *“interactieve, kritische reflectie over architectuur, design en stedelijkheid”* wil promoten.

4.3 WERELDOORLOG II

De Tweede Wereldoorlog is nog een blinde vlek op het vlak van de architectuurgeschiedenis. Opnieuw viel de bouwactiviteit zo goed als stil. Maar opnieuw betekent dit niet dat wat achter de schermen gebeurde onbelangrijk was. Vooral op het vlak van stedenbouw en planologie zijn de theorievorming en de (tijdelijke) administratieve hervormingen tijdens de bezetting erg belangrijk geweest. De studie uit 1997 *“Planning en contingentie: aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de Tweede Wereldoorlog”* kan hier nog steeds als basiswerk gelden.²³⁵ Een studie als deze van Virginie Devillez waarin kunst en politiek in hun samenspel worden bestudeerd, geeft een interessante invalshoek aan, die ook op de architectuur en de stedenbouwkundige geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en zelfs van het interbellum zou kunnen worden toegepast.²³⁶

4.4 ARCHITECTUURGESCHIEDENIS 1945-1975

Door Jo Braeken, m.m.v. Jean-Marc Basyn, Zsuzsanna Böröcz, Sofie De Caigny, Yves Schoonjans, Sven Stercken, Linda Van Santvoort

²³⁵ Aernout, K. e.a., 1997. Planning en contingentie: aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de Tweede Wereldoorlog, Gent.

²³⁶ Devillez, V., 2003. Kunst aan de Orde. Kunst en Politiek in België 1918-1945, Gent: Snoeck.

4.4.1 Inleiding

Gezien de periode is het niet meer dan logisch dat het wetenschappelijk onderzoek over de Belgische architectuur van het derde kwart van de 20ste eeuw - 1945-1975 - pas de laatste jaren in diverse onderzoekinstellingen op gang is gekomen. Van de direct betrokken architecten, stedenbouwkundigen en vormgevers - zeker van de generatie die pas na de Tweede Wereldoorlog de beroepsloopbaan aanvatte - zijn velen nog in leven of zelfs nog beperkt actief. Van de oudere generatie die nog tijdens het interbellum werd gevormd en debuteerde, zijn de meesten pas in de laatste decennia overleden. Hetzelfde kan gezegd worden van de primaire bronnen, de architectuurarchieven, die pas de laatste jaren met mondjesmaat vrijkomen en in het beste geval in een archiefinstelling gedeponereerd worden.

De belangstelling bij de publieke opinie volgt een dubbel spoor. Enerzijds is er de al langere fascinatie voor het Expo 58 universum met zijn paraferalia, dat zich in de eerste plaats richt op erfgoed en vormgeving en sterk gevoed wordt door nostalgie naar het eigen of althans een zeer nabij verleden. Het 50-jarig jubileum van Expo 58, dat in een nooit geziene omvang door de erfgoedsector is opgezet, zal in 2008 alvast onontkoombaar zijn. Anderzijds is er nog steeds een onmiskenbaar en wijd verbreid onbegrip en een lage waardering voor de architectuur uit deze periode of althans bepaalde facetten ervan, die misschien nog te vers in het collectieve geheugen liggen, met alle persoonlijke connotaties van dien. De recente commotie en de regelrechte aanklachten - naar aanleiding van de rellen in de Parijse voorsteden - rond de naoorlogse architectuur en stedenbouw getuigden alvast niet van veel historisch inzicht of begrip, laat staan waardering. Nu er op het terrein in versneld tempo via renovatie of sloop met deze periode afgerekend wordt, zonder veel aandacht voor architecturale kwaliteit of de erfgoedwaarden - voor zover die al zijn bepaald - is het de hoogste tijd voor studie en reflectie.

De eerste ervaringen wijzen alvast uit dat - los van de klassieke monografische studies van architectenoeuvre en typologische categorieën - deze periode door diverse onderzoeksgroepen van meet af aan in een multidisciplinair kader geplaatst wordt, met een inbedding van architectuur, stedenbouw en vormgeving in een brede maatschappelijke context, trouw aan de complexiteit van de tijdsgeest.

4.4.2 Evolutie van het studiegebied en inventarisatie

De eerste overzichtswerken over deze periode gekoppeld aan een kritische reflectie werden al vanaf de vroege jaren 1970 gepubliceerd en moeten dus als contemporaine bronnen beschouwd worden.²³⁷ Vervolgens was het 20 jaar wachten op een hernieuwd overzicht, dat echter vooral aandacht besteedde aan de recentste decennia.²³⁸ Ook enkele werken die de naoorlogse periode of een deel ervan in een historisch maatschappelijk kader belichtten, bevatten artikels over architectuur en stedenbouw.²³⁹ In het laatste decennium werd een belangrijke aanzet gegeven tot een ruimer en genuanceerd overzicht met het Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, niet alleen via de architectuurhistorische inleiding, maar ook via de opname van biografische lemma's van

²³⁷ Bekaert, G. & Strauven, F., 1971. *Bouwen in België 1945-1970*, Brussel: Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf; Puttemans, P., 1975. *Moderne bouwkunst in België*, Brussel: Marc Vokaer.

²³⁸ Bekaert, G., 1995. *Hedendaagse architectuur in België*, Tiel: Lannoo.

²³⁹ Smets, M., 1991. Een tijd van vertrouwen. In F. Vanhaecke & Verstraete, J., red. 1951-1991 - Een tijdsbeeld. Brussel, pp. 59-72; Smets, M., 1991. Een tijd van vanzelfsprekendheid. In F. Vanhaecke & Verstraete, J., red. 1951-1991 - Een tijdsbeeld. Brussel, pp. 189-196; Bekaert, G., 1988. Het alsof van de moderne architectuur. In H. Gaus, red. *De fifties in België*. Sint-Niklaas, pp. 73-80; Bekaert, G., 1988. Het einde van de architectuur. In H. Gaus, red. *De fifties in België*. Sint-Niklaas, pp. 197-208; Strauven, F., 1988. Het lelijkste land. In H. Gaus, red. *De fifties in België*. Sint-Niklaas, pp. 268-281; Watelet, J., 1988. Een modern interieur. In H. Gaus, red. *De fifties in België*. Sint-Niklaas, pp. 282-291.

een substantieel en vrij gebalanceerd aantal architecten die in de periode 1945-1975 actief waren.²⁴⁰ Voor wat betreft de provincie Antwerpen moet hier om dezelfde reden ook de catalogus van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen, *Bouwen in beeld*, toe gerekend worden en met name het overzichtsartikel gewijd aan de periode 1945-1975.²⁴¹

Voor wat betreft de kustarchitectuur biedt de erfgoedgids *Modern Bouwen tussen strand en duin* een zeer gedegen overzicht.²⁴² Vermelden we verder de tentoonstellingscatalogi "*Horta and after*"²⁴³ en "*Hedendaags design*"²⁴⁴, die in monografische essays respectievelijk een overzicht brengen van het werk van enkele van de belangrijkste architecten en meubelontwerpers uit deze periode. Het architectuuronderwijs uit de periode 1945-1975 kwam aan bod in overzichtswerken die aan de geschiedenis van de Academie²⁴⁵ en het Sint-Lucasinstituut²⁴⁶ te Gent gewijd werden, aan de Academie van Brussel²⁴⁷ en La Cambre²⁴⁸.

Sinds 1975 - de beginfase van de inventarisatie van het bouwkundig erfgoed in Vlaanderen - wordt zeer sporadisch aandacht besteed aan de naoorlogse architectuur op basis van de informatie in voornoemde overzichtswerken. Opname beperkte zich tot in omvang beeldbepalende gebouwen of de alom bekende en al gecanoniseerde meesterwerken als de woning Brauns van Renaat Braem of de villa Urvater van André Jacqmain. Pas vanaf de tweede helft van de jaren 1990 werd het naoorlogse erfgoed op een meer gerichte wijze in de niet systematische wijze in de inventarisatiecampagnes betrokken. Enerzijds werd hierbij vertrokken van de bestaande kennis die door monografische studies (cf. infra) in omvang was toegenomen. Anderzijds werd gepoogd om via het werk van belangrijke lokale vertegenwoordigers of 'scholen' het hele beeld van de lokale architectuurproductie van de getroffen regio door te trekken tot de naoorlogse periode. Voorbeelden hiervan zijn de inventaris van het kanton Turnhout (1997)²⁴⁹ die ruim aandacht besteedde aan de 'Turnhoutse School' met Paul Neefs, Lou Jansen, Carli Vanhout en Paul Schellekens, of de inventaris van het kanton Oostende (2005)²⁵⁰ waarin hoogtepunten uit het werk van onder meer Paul Felix en Jan Tanghe werden opgenomen.

In dezelfde periode werd door het documentatiecentrum van de toenmalige Afdeling Monumenten en Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap een bibliografische databank opgezet, waarin de belangrijke naoorlogse Belgische architectuurtijdschriften *Architecture*, *La Maison* en opvolger *Environnement*, *L'Art de bâtir* en opvolger *Architecture Urbanisme Habitation* en

²⁴⁰ Van Loo, A. e.a., 2003. *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*. A. Van Loo, red., Brussel: Mercatorfonds.

²⁴¹ Aerts, W. e.a., 2004. *De collectie van het Architectenarchief van de Provincie Antwerpen*, Antwerpen.

²⁴² Cornilly, J., 2007. *Modern bouwen tussen strand en duin. Bouwen aan de Belgische kust in de periode 1945-1975*, Brugge.

²⁴³ De Kooning, M., red., 1999. *Horta and after. 25 Masters of Modern Architecture in Belgium*, Gent: Ghent University, department of Architecture and Urbanism.

²⁴⁴ De Kooning, M., Floré, F. & Strauven, I., 2000. *Hedendaags design. Alfred Hendrickx en het fifties-meubel in België*, Mechelen: Stedelijke Musea Mechelen

²⁴⁵ Balliu, E. e.a., 2001. *1751-2000, 250 jaar architecten van de Academie Gent*, Gent: Hogeschool Gent.

²⁴⁶ Van de Perre, D., 2003. *Op de grens tussen twee werelden. Beeld van het architectuuronderwijs aan het Sint-Lucasinstituut te Gent in de periode 1919-1965/1974*, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen.

²⁴⁷ Midant, J.-P., 1989. *Académie de Bruxelles, deux siècles d'architecture*. J. - P. Midant, red., Brussel: Archives d'Architecture Moderne; De Hens, G. & Martigny, V.-G., 1992. *Une école d'architecture, des tendances 1766-1991*, Brussel: Académie royale des Beaux-Arts.

²⁴⁸ Vincent, P.-E. e.a., 1985. *Ces architectes qui ont fait La Cambre*. P. - E. Vincent, red., Brussel: ISAE La Cambre.

²⁴⁹ De Sadeleer, S. & Plomteux, G., 1997. *Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Provincie Antwerpen, arrondissement Turnhout, Kanton Turnhout, Turnhout*: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Departement LIN. AROHM. Afdeling Monumenten en Landschappen.

²⁵⁰ Callaert, G. e.a., 2005. *Bouwen door de Eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het bouwkundig erfgoed. Provincie West-Vlaanderen. Gemeente Oostende*, Brussel: Afdeling Monumenten en Landschappen.

Habitat et Habitation, Bouwen en Wonen, Wonen, Ruimte, Rythme, Schets, La Technique des Travaux, (L') Art d'Eglise, Bouwkunst en Wederopbouw, en Architectura, werden geëxcerpeerd. Het bronnenmateriaal uit de vele duizenden artikels die via trefwoorden op naam van ontwerper, lokalisatie en typologische categorie werd ontsloten, vormde destijds een belangrijke aanvulling op de kennis over en de evaluatie van de architectuur in België uit de periode 1945-1975, die in de nog lopende inventarisatiecampagnes werd verwerkt. Deze databank is vandaag geïntegreerd in de catalogus van de [VIOE-bibliotheek](#).

Vanaf de jaren 1980 zagen ook de eerste monografische studies gewijd aan naoorlogse architectenoeuvres het licht. Deze omvatten in de eerste plaats een breed gekaderd historisch overzicht van het werk van betreffende architecten en een kritische evaluatie van zijn betekenis. De criteria die vandaag aan een wetenschappelijke oeuvre-catalogus gesteld worden, op basis van systematisch archiefonderzoek, werden daarbij niet altijd beoogd noch gehaald. Deze gepubliceerde monografieën, die vaak nog tot stand kwamen via getuigenissen uit eerste hand, kunnen vandaag wel de basis vormen voor verder wetenschappelijk onderzoek. In een eerste fase kwamen de architectenoeuvres aan bod van de oudere generatie met wortels in het interbellum, zoals Léon Stynen²⁵¹, Renaat Braem²⁵², Paul Felix²⁵³ en Gaston Eysselinck²⁵⁴. In een tweede fase - vanaf de jaren 1990, veelal gekoppeld aan de eerste monografische overzichtstentoonstellingen - kwam ook de jongere generatie waarvan de loopbaan nog niet of nog maar pas beëindigd was aan bod. Achtereenvolgens werden monografieën gepubliceerd over Georges Pepermans²⁵⁵, Marc Dessauvage²⁵⁶, Jean Van den Bogaerde²⁵⁷, Juliaan Lampens²⁵⁸, Paul Neefs²⁵⁹, Willy Van Der Meeren²⁶⁰, Lucien Engels²⁶¹, Peter Callebout²⁶² en Isia Isgour²⁶³.

Tot de meest recent gepubliceerde monografische studies behoren deze over Jacques Dupuis²⁶⁴, Claude Laurens²⁶⁵, Roger Bastin²⁶⁶, Jules Wabbes²⁶⁷, Alfred Hardy²⁶⁸, Robert Schuiten²⁶⁹, Constantin Brodzki²⁷⁰ en Albert Bontridder²⁷¹. Ook de studies over de Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene kunnen hier toe gerekend worden²⁷². Aan secundaire oeuvres, architecten van lokaal belang

²⁵¹ Bontridder, A., 1979. Gevecht met de rede, Leon Stynen, Leven en werk, Antwerpen: Comité Léon Stynen; Bekaert, G. & De Meyer, R., 1990. Léon Stynen, Een architect, Antwerpen, 1899-1990, Antwerpen: de Singel.

²⁵² Strauven, F., 1983. Renaat Braem - De dialectische avonturen van een Vlaams functionalist, Brussel.

²⁵³ Bekaert, G. & De Meyer, R., 1981. Paul Felix, Architectuur 1913-1981, Tiel; Bussum: Lannoo.

²⁵⁴ Dubois, M., 1986. De fatale ontgoocheling, architect Gaston Eysselinck, zijn werk te Oostende 1945/1953, Oostende.

²⁵⁵ Bradfer, F., 1987. Georges Pepermans, Louvain-la-Neuve.

²⁵⁶ Bekaert, G., Verpoest, L. & De Backer, C., 1987. Marc Dessauvage 1931-1984, Antwerpen; Wommelgem: de Singel/Den Gulden Engel.

²⁵⁷ Bekaert, G., 1989. Jean Van den Bogaerde, architectuur 1955-1989, Tiel: Lannoo.

²⁵⁸ Lampens, J., Vandenhaute, G. & Vermeulen, P., 1991. Juliaan Lampens 1950-1991, Antwerpen.

²⁵⁹ De Kooning, M., 1992. Paul Neefs, Mechelen.

²⁶⁰ De Kooning, M., 1993. Willy Van Der Meeren, s.l.

²⁶¹ De Kooning, M., 1995. Lucien Engels, Mechelen.

²⁶² De Kooning, M., Speliers, H. & Van Conkelberge, G., 1998. Peter Callebout 1916-1970, Mechelen.

²⁶³ Sus, D., 1999. Isia Isgour, architectuur, Houthalen-Helchteren.

²⁶⁴ Cohen, M. & Thomaes, J., 2000. Jacques Dupuis, l'architecte, Brussel.

²⁶⁵ Lagae, J. & Laurens, D., 2001. Claude Laurens, architecture projects et réalisations de 1934 à 1971, Gent.

²⁶⁶ Puttemans, P. e.a., 2001. Roger Bastin architecte 1913-1986, Sprimont.

²⁶⁷ Ferran-Wabbes, M., 2002. Jules Wabbes 1919-1974 - Binnenhuisarchitect, Doornik-Brussel.

²⁶⁸ Strauven, I., 2002. Alfred Hardy 1900-1965, Gent.

²⁶⁹ Culot, M., Strauven, F. & Lamy, D., 2002. Robert Schuiten, Architecte et peintre, Brussel.

²⁷⁰ Hoste, G. & Bontridder, A., 2004. Constantin Brodzki, architect, Sprimont.

²⁷¹ Strauven, F., 2005. Albert Bontridder, architect en dichter, Brussel: Archives d'Architecture Moderne.

²⁷² Floré, F., 2002. Van Moderne Makelij 1952-1977 - de Kortrijkse Kunstwerkstede De Coene in Antwerpen, Antwerpen;

Herman, F. e.a., 2006. Kortrijkse kunstwerkstede gebroeders De Coene - 80 jaar ambacht en industrie: meubelen, interieurs, architectuur, Kortrijk: Groeninghe.

die in omvang nochtans het grootste aandeel van onze gebouwde omgeving voor hun rekening namen, maar in kwaliteit en oorspronkelijkheid onder het niveau van hun meer bekende confraters bleven, werd slechts uitzonderlijk - de Leuvense architect Victor Broos - een monografische studie gewijd.²⁷³

De laatste jaren neemt het aantal thesissen (masters) met aan de architectuur van de periode 1945-1975 gerelateerde onderwerpen overhand toe, maar een volledig overzicht hiervan ontbreekt vooralsnog. Opgemerkt kan worden dat hierbij ook minder bekende architectenoeuvre's zoals Arthur Degeyter, Jozef Lantsoght, Charles Van Nueten, Alexis Dumont, Jacques Cuisinier of het naoorlogse werk van Léon Stynen via een degelijke oeuvre-catalogus op basis van archiefonderzoek werden ontsloten.

4.4.3 De studie van de architectuur uit de periode 1945-1975 aan de universiteiten, hogescholen en wetenschappelijke instituten

De studie van de architectuurgeschiedenis van de periode 1945-1975 is in het laatste decennium uitgegroeid tot een belangrijk onderzoeksdomein aan de verschillende universiteiten en hogescholen.

Aan de KULeuven wordt sinds een aantal jaar vanuit een architecturaal en sociaal-cultureel en historisch perspectief onderzoek verricht naar de evolutie van het wonen en de sociale voorzieningen in de naoorlogse periode. Het onderzoeksproject "Zijn werk, haar huis. Onderzoek naar de sociale vertaling van architectuuropvattingen over 'wonen' in Vlaanderen, 1920-1970" o.l.v. professor Leen Van Molle (subfaculteit geschiedenis) en professor Hilde Heynen (dept. ASRO) werd inmiddels afgerond (2003-2006).

Nog lopende onderzoeksprojecten zijn:

- "Paradoxe landelijkheid. Ruraal wonen in Vlaanderen, 1948-1978" o.l.v. professor Leen Van Molle (2007-2010), dat focust op naoorlogse expansie van het wonen in ruraal gebied, via het microperspectief van de bewoners zelf;
- "Vorm geven aan welvaart. Een onderzoek naar nieuwe publieke en semipublieke ruimten in de jaren zestig en zeventig" o.l.v. professor Hilde Heynen (2006-2010), dat focust op de nieuwe sociale voorzieningen.

Recent afgewerkte of nog lopende doctoraten in het kader van dit onderzoeksproject zijn:

- Els De Vos, Opvattingen over wonen in Vlaanderen, 1960-1980.
- Rien Emmery, Paradoxe landelijkheid. Ruraal wonen in Vlaanderen, 1948-1978.
- Michael Ryckewaert, Working in the functional city. Planning the economic backbone of the Belgian welfare state 1945-1973 (2008).
- Katrien Theunis, De zoektocht in een Belgisch woonproject 1965-1975. Toenaderingen tussen ontwerpers en overheid in de praktijk van het private wonen (2008).

Daarnaast moet het doctoraatsproefschrift van Zsuzsanna Böröcz (2004), over de kunstglasramen in Belgische katholieke kerken tussen 1945 en 1965 vermeld worden als een belangrijke aanzet tot de studie van de naoorlogse kerkenbouw.

²⁷³ Silverans, L., Amelynck, J. & Devoldere, Stefa, S.Y., 2002. Victor Broos, De kracht van het alledaagse, Leuven.

Aan de Universiteit Gent, Vakgroep Kunstwetenschappen werd tijdens het academiejaar 2001-2002 via oefeningen van licentiestudenten onderzoek verricht naar de naoorlogse edities van de architectuurwedstrijd 'Prijs Van de Ven'. De onderzoeksresultaten gaven aanleiding tot een tentoonstelling en een publicatie.²⁷⁴ In het academiejaar 2003-2004 focuste het onderzoek op de naoorlogse kerkenbouw in België.

Aan de Universiteit Gent, Vakgroep Architectuur en Stedenbouw, waar onderzoekers op het gebied van de theorie en de geschiedenis van de architectuur en de stedenbouw één onderzoeksgroep vormen, is de studie van de geschiedenis van de Belgische 20ste-eeuwse architectuur sinds vele jaren een onderzoekszwaartepunt. Bijzondere aandacht gaat hierbij uit naar de architectuur en de wooncultuur van de jaren '50 en '60, de architectuur van de Belgische werelddtentoonstellingen, met name Expo 58, en de invloed en de introductie van nieuwe materialen en technieken op de ontwikkelingen in de architectuur.

Tot de afgeronde onderzoeksprojecten moet met betrekking tot de architectuur van de periode 1945-1975 behoren:

- Fredie Floré, *Lessen in Modern Wonen. Een architectuurhistorisch onderzoek naar de communicatie van modellen voor 'goed wonen' in België 1945-1958* (2006), dat aanleiding gaf tot diverse publicaties.²⁷⁵
- Rika Devos met een proefschrift over de *Architectuur van Expo 58* (2008). Onderzoek naar de architectuur van Expo 58 vond naar aanleiding van de 50-jarig jubileum een weerslag in een belangrijk overzichtswerk.²⁷⁶

Tot de lopende doctoraatsprojecten behoren:

- Stephanie Van de Voorde, *Innoverende en Experimentele Betonconstructies in de Belgische Architectuur (1890-2000)*.
- Iwan Strauwen, *Victor Bourgeois (1897-1962)*.

Aan de hogeschool WENK/Sint-Lucas, departement Architectuur is sinds 2006 de multidisciplinaire onderzoeksgroep ARCHE actief. Binnen deze groep werd in 2007 het project 'Architectuur en sacraliteit in Vlaanderen (1945-1970)' opgestart, dat een architectuur- en cultuurhistorische benadering van de naoorlogse kerkenbouw beoogt met uitlopers naar bouwhistorie en herbestemming.

Aan de Universiteit Antwerpen (departement Sociologie) en de Hogeschool Antwerpen (departement Architectuur) loopt een interdisciplinair doctoraatsonderzoek waarbij de conceptie en productie van modernistische hoogbouwwijken in Vlaanderen worden geanalyseerd om nieuwe inzichten te verwerven over de huidige en toekomstige betekenis van het wonen in deze specifieke wijken: Karen Kesteloot, *Revisie van het Moderne. Op zoek naar de huidige betekenis van het hoogbouwpatrimonium*.

Het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAA) publiceerde in 2006 een belangrijk overzichtswerk over de woningbouw en de wooncultuur in Vlaanderen, dat grotendeels steunde op het onderzoek dat aan de KULeuven en de Universiteit Gent rond deze thematiek wordt gevoerd.²⁷⁷

²⁷⁴ Foncke, H. & Meganck, L., 2003. De naoorlogse jaren van de Prijs Van de Ven (1950-1968): de zoektocht naar een architectuur voor de moderne tijd. *M&L. Monumenten en Landschappen*, 22(2), pp.6-35.

²⁷⁵ Floré, F. & De Kooning, M., 2004. Postwar model homes : introduction. *The Journal of Architecture*, 9(4), pp.411-417.

²⁷⁶ Devos, R. & De Kooning, M., 2006. *Moderne architectuur op Expo 58*, Brussel.

²⁷⁷ Van Herck, K. & Avermaete, T., red., 2006. *Wonen in Welvaart. Woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen 1948-1973*, Rotterdam.

Eveneens in 2006 publiceerde het CVAA de Stafkaart van de architectuurarchieven in Vlaanderen ²⁷⁸, waarvan de permanente actualisatie tot de basiswerking van het CVAA behoort. Onderzoek naar het leven en werk van de in Limburg en Brussel actieve architect Isia Isgour werd recent afgewerkt. ²⁷⁹

Het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed bereidt een wetenschappelijke oevrecatalogus voor over architect Renaat Braem (2010). ²⁸⁰ Daarnaast wordt een inventarisatie voorbereid van 20ste-eeuwse kerkgebouwen, waaronder ook de naoorlogse.

4.4.4 Leemtes in het onderzoek

Aangezien het onderzoek naar de architectuur van de periode 1945-1975 nog maar sinds een tiental jaar op wetenschappelijke basis gevoerd wordt, is het logisch dat de kennis zich tot op heden tot enkele deelaspecten beperkt, zoals de wooncultuur, de stedenbouw of Expo 58. Een eerste belangrijke leemte die prioritair moet worden aangepakt, is de thematische, gebiedsdekkende inventaris van dit erfgoed, als kennis- en beleidsinstrument. Het is haast onvermijdelijk dat deze inventaris zich tot doel moet stellen een selectie te maken van de meest karakteristieke en oorspronkelijke uitingen van architectuur en stedenbouw uit deze periode, die de belangrijkste stromingen, tendensen en fenomenen belichamen, over de grenzen van traditie en vernieuwing heen. Dit kan via een gerichte thematische aanpak gericht op de meest representatieve architectenoeuvres of de belangrijkste typologische categorieën, of via een tijdrovende maar systematische geografische aanpak.

Een tweede belangrijke leemte is de kennis over de historische, maatschappelijke en economische context zoals die in de architectuur en stedenbouw tot uiting komt, en die om een brede interdisciplinaire aanpak vraagt. Thema's in dit verband zijn onder meer de organisatie van het architectuuronderwijs, de organisatie van de beroepsgroep en de architectenverenigingen, de architectuurwedstrijden, de internationale uitstraling en receptie, de architectuurpublicaties, het wetgevend kader, de overheid als bouwheer, het fenomeen van verstedelijking en suburbanisering, de rol van de verzuiling en het middenveld en de emancipatie van 'de massa' en opkomst van bewonersgroepen op architectuur en stadsontwikkeling, de ontwikkeling van bouwmaterialen en technieken en het streven naar industrialisering van het bouwvak, de geschiedenis en de theorie van de vormgeving en het interieur, enz.

²⁷⁸ Avermaete, T., Nevejans, A. & Provo, B., 2006. Architectuurarchieven in Vlaanderen. Kwalitatieve veldbeschrijving en analyse van het Vlaamse architectuurarchieflandschap, Antwerpen: VAI.

²⁷⁹ Van de Voorde, S. e.a., 2008. Isia Isgour 1913-1967, Antwerpen: Centrum Vlaamse Architectuurarchieven.

²⁸⁰ Braeken, J., red., Renaat Braem (1910-2001), Relicta Monografieën 6/1, Brussel: Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed & ASA Publishers.

5 HISTORISCH INTERIEUR

Door Anna Bergmans, m.m.v. Mario Baeck, Zsuzsanna Böröcz, Lode De Clercq, Stefaan Grieten, Johan Grootaers, Petra Maclot, Aletta Rambaut, Geert Wisse

5.1 HISTORIEK VAN HET ONDERZOEK

Kunstnijverheid, toegepaste kunst, sierkunst of nijverheidskunst wordt bestudeerd sedert het midden van de 19de eeuw. De context is bekend: door de toename van de machinale productie van gebruiksvoorwerpen ging men beseffen dat het 'kunsthandwerk' bedreigd was. Naar aanleiding van de wereldtentoonstelling in Londen in 1851 werd de studie van de geschiedenis van de kunstnijverheid een kunsthistorische discipline. Die belangstelling uitte zich ook in het ontstaan van de eerste musea. In 1852 werd in Londen het South Kensingtonmuseum (thans V&A) opgericht. Daarna volgden in Wenen onder meer het Österreichisches Museum für Kunst und Industrie, 1864; het voormalig Schlossmuseum in Berlijn, 1867; het Museum für Kunst und Gewerbe in Hamburg, 1874; het Musée des arts décoratifs in Parijs, 1882; het Museum für Angewandte Kunst in Keulen, 1888. In die reeks passen ook de Musées royaux des arts décoratifs, opgericht in 1889, vandaag als verzameling opgenomen in de "Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis" in Brussel.

De studie van de kunstnijverheid heeft zich in de 20ste eeuw verbreed naar de studie van het historisch interieur in al zijn facetten. Dat onderzoek kaderde aanvankelijk in een zuivere stijlgeschiedenis. Binnen de kunstgeschiedenis - later kunstwetenschappen - kreeg interieurgeschiedenis in Vlaanderen lange tijd niet echt veel aandacht. Het gaat dus om een betrekkelijk jonge discipline. Daarom ontbreken fundamentele wetenschappelijke studies over tal van aspecten en is er zeker geen synthese voorhanden. Ook de inventarisatie en de documentatie van het interieur werden nooit systematisch aangevat. Er ligt hier dus een zeer uitgebreid onderzoeksdomein open. In het verleden werden voornamelijk aspecten van de kunstnijverheid bestudeerd, objecten die het interieur aankleedden, decoreerden, inrichtten. In het bijzonder werden studies gewijd aan wandtapijten, edelsmeedwerk en meubilair. Dat gebeurde vaak los van de context waarin die objecten functioneerden. Niet toevallig zijn het ook items die op de kunstmarkt gevoelig hoge prijzen genereren.

Het historisch interieur bezit een belangrijke cultuurhistorische waarde. De studie vergroot onze kennis en houdt ze actueel. Dat is van groot belang voor de waardering, het behoud en de ontsluiting van het interieur van het bouwkundig erfgoed. Voor bescherming, onderhoud en restauratie wordt een beroep gedaan op deze kennis. Hieruit blijkt de maatschappelijke relevantie.

In de Vlaamse monumentenzorg was de studie en de restauratie van het interieur vroeger evenmin een aandachtspunt. Als de kennis de jongste 25 jaar in Vlaanderen een hoge vlucht genomen heeft, dan kan dat rechtstreeks verbonden worden met de ommekeer die gerealiseerd werd in de omgang met het beschermd bouwkundig erfgoed. Enkele pioniers hebben zich in de jaren 1970 toegelegd op interieuronderzoek, zowel kunsthistorisch als materiaaltechnisch.

De resultaten die hiermee bereikt werden gaven een groeiende impuls aan de monumentenzorg en op termijn werden vooronderzoek en restauratie/conservatie van interieurelementen door de Vlaamse overheid geïntegreerd in het beheer van het beschermd onroerend erfgoed. Dat betekende een enorme stimulans voor het vakgebied. De jongste dertig jaar zijn er ter voorbereiding van en tijdens restauratiewerken dan ook gegevens van groot belang aan het licht gekomen. Deze resultaten waren casusgericht en werden sporadisch maar wetenschappelijk onderbouwd gepubliceerd, in hoofdzaak in M&L. Monumenten, Landschappen en Archeologie en dit sedert 1982. Een

aandrong op meer zorg voor het integrale monument en niet alleen voor de gevels. Daarom wordt een monument in Vlaanderen nu beschermd “met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken”. Dus ook behang, schilderijen, vloeren, meubilair...komen hier aan bod.

Binnen hetzelfde perspectief kiezen onderzoekers van monumenten voor een integrale benadering: planindeling en organisatie van gebouwen, afwerking en inrichting worden grondig bestudeerd. Bovendien concentreren zij zich niet langer uitsluitend op de stijlgeschiedenis. Ze hebben meer aandacht voor de functie en de betekenis van de interieurelementen, die in hun context worden geplaatst. Ook de opdrachtgevers en de bewoners krijgen ruime aandacht. Hiervoor wordt niet enkel gewerkt met boedelinventarissen, ook privé-archieven met rekeningen, persoonlijke documenten als brieven of dagboeken worden bestudeerd. De latere ontwikkelingen en het gebruik van het gebouw worden niet vergeten. Tendensen in het architectuurhistorisch onderzoek zoals het belang van de opdrachtgever weerspiegelen zich ook in het interieuronderzoek. De positie van de architect bleef lange tijd marginaal wat betreft de inrichting en de decoratie van het woonhuis. Het was de opdrachtgever die hierin de hoofdrol speelde.²⁸⁸ Het is niet toevallig dat architectuurhistorici en –theoretici zich precies over de studie van het interieur buigen vanaf het ogenblik dat dit door de architect wordt ontworpen. Voor het moderne wonen verwijzen we daarom naar het hoofdstuk over architectuurhistorisch onderzoek.

Cultuurgoederen die integrerend deel uitmaken van het onroerend erfgoed werden in het verleden vooral geïnventariseerd en bestudeerd in een kerkelijke context.²⁸⁹ Een [fotografische inventaris](#) van het meubilair van de Belgische bedehuizen werd opgemaakt en gepubliceerd in 213 boekdeeltjes door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK). In dit Fotorepertoire van het meubilair van de Belgische bedehuizen worden alle voorwerpen per bewaarplaats opgenomen. Na de beschrijving van het gebouw waarin ze voorkomen, worden de voorwerpen vermeld met een elementaire kunsthistorische identificatie, die wordt gevolgd door de nummers van de foto's die er op het KIK van bewaard zijn. Deze fotografische inventaris omvat zowel roerende voorwerpen als objecten die onroerend zijn door bestemming.

Het is een uitdaging voor de toekomst om ook het profane interieur diepgaand te bestuderen.

5.2 VLOER- EN WANDTEGELS

Een deelgebied van het interieuronderzoek dat in Vlaanderen in de context van de Europese ontwikkeling in de actualiteit staat, is het onderzoek naar de industriële vloer- en wandtegelpductie en het sculpturaal bouwaardewerk in België uit de periode 1840-1940. Tot 1996 bleef het onderzoek naar vloer- en wandtegels in Vlaanderen hoofdzakelijk beperkt tot de bestudering van tegelvondsten en ensembles in situ, van de middeleeuwen tot en met de 18de eeuw. De kennis beperkte zich daardoor vooral tot middeleeuwse vloeren, Antwerpse majolicategels, tinglazuurtegels in Delftse stijl en West-Vlaamse hardtegels. Naast meer

²⁸⁸ Fock, W.C., 2007. Het stempel van de bewoner, Leiden.

²⁸⁹ Dhanens, E., 1951. Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Oost-Vlaanderen, Temse, Gent; Dhanens, E., 1956. Inventaris van het Kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen. 2: Kanton Kaprijke, Gent; Dhanens, E., 1960. Sint-Niklaaskerk Gent, Gent; Dhanens, E., 1961. Dendermonde, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen; Dhanens, E., 1965. Het retabel van het Lam Gods, Gent; Dhanens, E., 1971. Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Oost-Vlaanderen, VII - Kanton Sint-Maria-Horebeke, Gent; Dhanens, E., Van Den Abeele-Bellon, R. & Lerouge, W., 1980. De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Ninove, Gent; Leemans, H., 1972. De Sint-Gummaruskerk te Lier, Antwerpen; Grieten, S. & Bungeneers, J., 1996. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen - Kunstpatrimonium van het Ancien Régime, Turnhout: Brepols; Grieten, S., Lemmens, G. & Mees, M., 1999. De begijnhofkerk van Lier. Bouwgeschiedenis en inventaris van het kunstpatrimonium van de Sint-Margarethakerk, Lier.

objectgericht onderzoek vanuit het perspectief van archeologen, museumconservatoren of verzamelaars kwam zeker vanaf de jaren 1980 iets breder opgezet en meer contextgeoriënteerd onderzoek naar tegelrealisaties uit de periode tot de 18de eeuw tot stand. De ‘moderne’ tegel bleef echter zo goed als buiten beschouwing. Enkel rond zeer belangrijke producenten als Boch Frères La Louvière of Gilliot Hemiksem en in veel mindere mate ook rond de Céramiques Décoratives de Hasselt werd waardevol deelonderzoek verricht. Dat was ook het geval vanuit de nog jonge discipline van de industriële archeologie die ook op dit specifieke terrein enkele bescheiden onderzoeks aanzetten leverde. Globale onderzoeken of syntheses met oog voor technische, sociaal economische, functionele en artistieke aspecten en met oog voor erfgoedwaarde en onderhouds- en restauratieaspecten ontbraken echter volledig. Die lacune werd in 1996 voor de tegelproductie uit de 19de en 20ste eeuw deels opgevuld door de publicatie van het derde M&L cahier rond De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels - waarin ook aandacht is voor de vloertegelproductie.²⁹⁰

Op het gebied van de ‘oudere’ tegel verscheen sindsdien van de hand van Claire Dumortier²⁹¹ en grondige en veelzijdige synthese over de 16de-eeuwse Antwerpse majolica met ruime aandacht voor de tegelproductie uit deze periode. Naar aanleiding van een internationaal colloquium in 2005 in Ten Duinen, Koksijde, werden vanuit diverse invalshoeken ook nieuwe inzichten over middeleeuwse tegels in cisterciënzerabdijen samengebracht.²⁹²

Sedert de publicatie van het genoemde M&L cahier over tegels in 1996 werkt Mario Baeck onafgebroken aan de verdere uitbouw van zijn expertise.²⁹³ Hij bestudeert de sociaal-economische geschiedenis, de productie en de evolutie van de diverse tegelfabrieken (zowel keramisch als op basis van cement) en belangrijke tegelhandelaars in België. Hij onderzoekt het proces van lancering en legitimatie versus receptie en acceptatie van de gestandaardiseerde industriële vloer- en wandtegels als ‘nieuw’ bouw materiaal in de loop van de 19de eeuw in confrontatie met concurrerende technieken als mozaïekwerk, sgraffito e.a. Verder komen de artistieke en stilistische evolutie van het aanbod in de 19de en 20ste eeuw aan bod en de kenmerken van een ‘nationale smaak’ op het gebied van tegelmotieven in confrontatie met het aanbod van buitenlandse fabrikanten. Ten slotte wordt de verspreiding en de evolutie van de toepassing bestudeerd, via exemplarische deelstudies op wijkniveau (Cogels-Osywijk Antwerpen, Sint-Pietersstationbuurt Gent), op stadsniveau (Blankenberge, Ronse), op regioniveau (Vlaamse kust, Provincie Antwerpen) en op basis van onderzoek naar specifieke productietypen (West-Vlaamse Poterie Flamandetegels, vroege Gentse cementtegels) en specifieke bedrijven (Gilliot Hemiksem, Céramiques Décoratives de Hasselt).

Het onderzoek naar de technische evoluties van de vloer- en wandtegelsproductie, gekoppeld aan de opvolging van buitenlandse vakliteratuur en binnen- en buitenlandse ‘good practice’-voorbeelden op het gebied van onderhoud, instandhouding en restauratie of recuperatie voor museale conservatie van waardevolle tegelrealisaties, moet tenslotte leiden tot verbreding van de expertise binnen het veld van de Vlaamse monumentenzorg.

Opvallend is het ontbreken van een degelijke en voldoende breed uitgewerkte inventaris van waardevolle tegelrealisaties zoals de [Tile Gazetteer - A Guide to British Tile and Architectural](#)

²⁹⁰ Baeck, M. & Verbrugge, B., 1996. De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels 1880-1940, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Afdeling Monumenten en Landschappen.

²⁹¹ Dumortier, C., 2002. Céramique de la Renaissance à Anvers. De Venise à Delft, Bruxelles: Racine.

²⁹² Van Royen, H. (ed.), 2006. Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen. Themanummer middeleeuwse tegels in cisterciënzerabdijen, Gent.

²⁹³ Doctoraatsonderzoek aan de Universiteit Gent, Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen. Zie ook <https://independent.academia.edu/MarioBaeck>

[Ceramics Locations](#).²⁹⁴ De registratie van tegelrealisaties binnen de reeks Bouwen door de eeuwen heen is een belangrijke hulp, zeker in de digitale vorm, maar is jammer genoeg op dit specifieke gebied weinig consistent en consequent, zowel wat de vermelding van de realisaties als de gehanteerde terminologie betreft. Voor bepaalde regio's ontbreken daardoor zelfs zeer waardevolle realisaties. In regio's waar ze wel geregistreerd werden, zijn ze door een gebrek aan eenduidige terminologie niet gemakkelijk terug te vinden. Bovendien worden sommige technische benamingen soms verkeerd gebruikt.

5.3 WANDDECORATIE

In de studie van het historische behangspapier is de jongste 25 jaar een grote vooruitgang geboekt met als pionier van het onderzoek Geert Wisse. Onderzocht wordt de verschijningsvorm, het productieproces, de verspreiding en toepassing van het behangpapier in het interieur. In het verleden werd het object uitsluitend in museale context bestudeerd, als een onderdeel van de kunstnijverheid. Omdat het behangpapier in veel gevallen tamelijk exact gedateerd kan worden, speelt het nu ook een belangrijke rol bij het bouwhistorisch onderzoek van gebouwen. Een mooi voorbeeld daarvan werd recent gegeven in het kasteel d'Ursel in Hingene waar de studie van de papierfragmenten werd ingeschakeld in een multidisciplinair vooronderzoek. In de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMKG) in Brussel wordt momenteel de collectie geïnventariseerd van behangpapier, staalboeken en drukblokken. De belangrijke collectie van de Leuvense manufactuur Everaerts is indrukwekkend. Een recente tentoonstelling van de KMKG stelde ook de manufactuur van Karel van Lorreinen in het licht.²⁹⁵ Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium ontwikkelt momenteel een glossarium behangpapier (Nederlands-Frans).

Eén van de weinige elementen van interieurdecoratie die geïnventariseerd werden en in de Zuid-Nederlandse context geplaatst is het goudleder.²⁹⁶ De inventaris is aan actualisatie toe.

In Vlaanderen wordt onderzoek verricht naar de functie en de betekenis van muurschilderingen. Met de publicatie van het M&L Cahier Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen in 1994²⁹⁷ kwam dat bijzondere aspect van de wandafwerking in een brede belangstelling. Het proefschrift van Anna Bergmans onderzocht de geschiedenis en de receptie van middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw en reikte tegelijk een inventaris aan van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken.²⁹⁸ Talrijke deelstudies werden de jongste dertig jaar gepubliceerd (Zie o.a. de bibliografie van Anna Bergmans en Marian Buyle). Een pas afgesloten onderzoek is dat van de muurschilderingen van de begijnhofkerk Sint-Agnes in Sint-Truiden: een kunsthistorische, iconologische en iconografische studie die hun functie en betekenis onderzoekt in het perspectief van de materiële cultuur en de spiritualiteit van de begijnen.²⁹⁹ Daarnaast werd aandacht besteed aan de

²⁹⁴ Gepubliceerd in boekvorm en deels online te bevragen. Vergelijk ook het recente Nederlandse initiatief [Tegels op locatie Nederland](#).

²⁹⁵ Dumortier, C., 2007. Een prinselijke hobby. De ateliers van Karel van Lotharingen C. Dumortier, red., Brussel.

²⁹⁶ Bergmans, A. & Koldewij, E., 1992. Inventaris van het 17de- en 18de-eeuwse goudleder in Vlaanderen. Monumenten en Landschappen, 11(6), pp.33-46.

²⁹⁷ Buyle, M., 1994. Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen.

²⁹⁸ Bergmans, A., 1998. Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw: studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken, Leuven: Universitaire Pers Leuven; KADOC; Afdeling Monumenten en Landschappen.

²⁹⁹ Bergmans, A., 2008. De muurschilderingen van de begijnhofkerk: functie, betekenis en context, in: Coomans, T. en Bergmans A. (red.), In zuiverheid leven. Het Sint-Agnesbegijnhof van Sint-Truiden, Relicta Monografieën 2, Brussel, pp. 211-259.

restauratiegeschiedenis.³⁰⁰ Deze studies uitgevoerd en gepubliceerd door het VIOE passen in een totaalbenadering van dat begijnhof.

5.4 GLASSCHILDERKUNST

Een status quaestionis van het kunsthistorisch onderzoek naar de monumentale glasschilderkunst in Vlaanderen werd in 2005 opgemaakt door Madeleine Manderyck.³⁰¹ Onderzoek naar glasschilderkunst wordt gepatroneerd door het internationale Corpus Vitrearum Medii Aevi (CVMA) dat comités heeft in twaalf landen. Naast een Belgisch Comité, bestaat er een Vlaams, een Waals en een Brussels. Het uitgangspunt van het CVMA was van bij het begin een inventaris te maken en te komen tot een eenvormige publicatie. Aanvankelijk beperkt tot 1500-1520, werden vanaf 1975 ook de ramen uit de 16de en 17de eeuw opgenomen. De laatste jaren kwamen ook de 19de en 20ste-eeuwse glazen aan bod. Bijna honderd volumes van de inventaris werden tot nog toe gepubliceerd (CVMA). In België kregen de publicaties van Jean Helbig een vervolg in 1974.³⁰² Het ontbreken van een volledige inventaris van het glaspatrimonium in ons land vanaf 1550 tot nu is een grote lacune waardoor het onmogelijk is om een goed beeld te krijgen. Enkele kleinere projecten (een prospectie van de glasramen in de provincies Limburg en gedeeltelijk van Oost-Vlaanderen) zijn uitgevoerd door het Glaskunst Informatie- en Documentatiecentrum vzw (opgeheven) in 1997-1998, door Jan Van Damme en Aletta Rambaut, in opdracht van de Vlaamse Overheid. Dit werk is onvolledig door de zeer beperkte duur van de opdracht, maar is consulteerbaar in het archief van het VIOE.

Aan de universiteiten van Gent en Leuven worden sporadisch monografische scripties gewijd aan 19de en vroeg 20ste-eeuwse Vlaamse glazeniers.³⁰³ Op doctoraatsniveau dient het proefschrift van Szusanna Böröcz, aan de KULeuven vermeld.³⁰⁴ Zij verdedigde hierin dat het kerkglasraam als gewijde kunst meer dan een architecturaal element is van het kerkgebouw. Het vervult een functionele rol in de liturgie en blijft tegelijk een persoonlijke schepping van de kunstenaar. Als gemeenschapskunst wordt het sterk beïnvloed door het kunstonderwijs en komt het tot stand binnen een welbepaald maatschappelijk en religieus klimaat. Vanuit deze context werden de Franse, Duitse en Belgische kerkglasramen vanaf de tweede helft van de 19de eeuw met elkaar vergeleken en werd de positie van de naoorlogse Belgische kerkglasramen tot aan het Tweede Vaticaanse Concilie (1965) bepaald.

Aan de Universiteit Gent, Vakgroep Kunst-, Muziek en Theaterwetenschappen, werkt Aletta Rambaut aan een proefschrift over de 17de-eeuwse monumentale glasramen in Antwerpen. Onderzoek naar glasschilderkunst gebeurt verder in hoofdzaak aan de Hogeschool Antwerpen in het kader van de opleiding conservatie/restauratie van glas. Hier werkt Joost Caen aan een proefschrift.

³⁰⁰ Buyle, M., 2008. De restauratie en conservatie van de muurschilderingen, in: Coomans, T. en Bergmans A. (red.), In zuiverheid leven. Het Sint-Agnesbegijnhof van Sint-Truiden, Relicta Monografieën 2, Brussel, pp. 276-289.

³⁰¹ Manderyck, M., 2005. Het kunsthistorisch onderzoek van de monumentale glasschilderkunst in Vlaanderen. Gentse Bijdragen tot de Interieurgeschiedenis, 34, pp.175-193.

³⁰² Helbig, J., 1961. Les vitraux médiévaux conservés en Belgique 1200-1500, Brussel; Helbig, J., 1968. Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Province d'Anvers et Flandres, Brussel; Helbig, J. & Vanden Bemden, Y., 1974. Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Brabant et Limbourg, Brussel.

³⁰³ De Geest, D., 2002. Het glazeniersatelier van Joseph Casier (1895-1925). Inventarisatie Gent. Gent: Universiteit Gent; Evens, L., 2002. Stalins en Janssens. Een Antwerps glazeniersatelier uit de late negentiende en vroeg twintigste eeuw. Een historische en stilistische studie. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven; Langouche, L., 2002. Leven en werk van de glazenier Camille Ganton-Defoin (1872-1946). Aanzet tot inventarisatie van zijn oeuvre in de provincie Oost-Vlaanderen. Gent: Universiteit Gent.

³⁰⁴ Böröcz, Z., 2004. Glasramen in Belgische katholieke kerken tussen 1945 en 1965: een contextueel en comparatief onderzoek. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

5.5 LACUNES

De lacunes in het erfgoedonderzoek van het historisch interieur zijn naast studies met thematische en chronologische invalshoeken, naast het gebrek aan systematisch iconografisch onderzoek, het ontbreken van systematische inventarisatie en documentatie in situ. Daarnaast zouden de al uitgevoerde interieuronderzoeken naar aanleiding van restauratiewerken moeten kunnen ontsloten worden. Een internationaal netwerk voor interieurhistorisch onderzoek dat vooralsnog niet bestaat, wordt momenteel uitgebouwd. Hierin zal Vlaanderen vertegenwoordigd zijn.

6 INDUSTRIEEL ERFGOED³⁰⁵

Door Frank Becuwe, Mario Baeck, Greet Polfliet, Harry van Royen, Paul De Niel, Lieven Denewet, Davy Jacobs, Brigitte De Meyer, Adriaan Linters, Eddie Niesten, m.m.v. André Cresens, Johan David, Hilde Declercq, Veerle Jacobs, Gerard Ketele, Peter Scholliers, Bert Van Doorslaer, Vincent Verbrugge, Patrick Viaene, Luc Wante

6.1 INLEIDING

Op het einde van de 18de eeuw en de eerste helft van de 19de eeuw wekte de industriële ontwikkeling in Engeland en vervolgens op het continent (met België als gidsland) vooral bewondering op. Bij zijn bezoek aan de hoogovens van de heer Cockerill in 1838 schreef Victor Hugo: “Daar heb ik werkelijk de industrie bewonderd. Het is een mooi en buitengewoon schouwspel, dat ’s nachts iets bovennatuurlijks lijkt te ontlenen aan de plechtige troosteloosheid van het ogenblik. Raderwerken, zagen, stoomketels, platwalsen, cilinders en persen, al deze monsters van koper, plaatijzer en brons die wij machines noemen en die aangedreven worden met stoom, gloeien, fluiten, knarsen, brullen, snuiven, blaffen, krijsen, verscheuren het brons, verwringen het ijzer, kauwen het graniet”.³⁰⁶

In de daaropvolgende decennia verloor de industrie echter zijn glans van vervoering. Achter de industriële ontwikkeling bleken (zoals in 1902 door Auguste De Winne beschreven in zijn *A travers les Flandres*³⁰⁷) verpaupering, sociale ellende, gevaarlijke arbeidsomstandigheden, gebrek aan hygiëne, ... schuil te gaan, die gestaag de door traditionele waarden gedragen ‘zekerheid’ ondergroeven. De angst en de afkeer voor de onrust die de industriële ontwikkeling meer en meer teweegbracht, riepen een romantische bewondering voor de oude, rurale maatschappij in het leven. Na de Tweede Wereldoorlog herstelde het geloof in wetenschap en techniek zich, zoals de Expo ‘58 met het Atomium als blikvanger duidelijk illustreerde. De verouderde industriële infrastructuur, voor zover die nog niet door de oorlog was aangetast, werd op grote schaal vernieuwd. De systematische verwijzing van de materiële cultuur van de eerste industriële ontwikkeling naar de schroothoop wekte in Engeland vanaf de late jaren 1950 echter geleidelijk de aandacht van lokale erfgoedverenigingen. Gesteund door landelijke organisaties zoals de National Trust en Civic Trusts werd het behoud van fabrieken, spoorwegstations, ... én stoommachines bepleit.³⁰⁸

Met enige vertraging vond dit pleidooi ook gehoor op het continent. Vooral het grote publiek kreeg belangstelling voor de materiële relictten van onze economische en industriële geschiedenis. In Vlaanderen volgde de overheid in 1976 (als één van de eerste regio’s ter wereld) door in het nieuwe monumentendecreet aandacht te besteden aan het industrieel erfgoed. Sindsdien vormen industrieel-archeologische waarden een volwaardig criterium in de evaluatie van de monumentwaarde van een onroerend goed. Intussen werd zowel binnen de voor monumenten bevoegde diensten van de Vlaamse overheid als door externen baanbrekend werk verricht om het industrieel erfgoed een volwaardige plaats te geven in de zorg voor het onroerend erfgoed. Dit engagement sluit echter niet uit dat het onderzoek met betrekking tot het industrieel erfgoed in Vlaanderen nog voor een zeer grote opdracht staat. Veel nijverheidssectoren zijn enkel in zeer

³⁰⁵ In 2020 werd door ETWIE een nieuwe versie van de Onderzoeksbalans Industrieel Erfgoed gepubliceerd, zie: <https://etwie.be/nl/kennisbank/nieuws/nieuwe-onderzoeksbalans-industrieel-erfgoed>. Wij verwijzen dan ook graag naar deze nieuwe versie voor de meest actuele stand van zaken.

³⁰⁶ Arty, P., red., 2002. Victor Hugo. Indrukwekkend België, Brussel-Tielt, p. 81.

³⁰⁷ De Winne, A., 1902. *A travers les Flandres*, Gent: Société Coöperative ‘Volksdrukkerij’.

³⁰⁸ Linters, A., 1987. *De wortels van Flanders Technology. Industrieel erfgoed, industriële archeologie in Vlaanderen*, Leuven: Kritik.

algemene zin in beeld gebracht, maar over enkele sectoren bestaat zelfs nog helemaal niets. Onderzoek met betrekking tot de productieprocessen en hun ontwikkelingen werd zelden verricht. Inzicht in deze processen is echter wel noodzakelijk om sectoraal aan de hand van onroerende erfgoedrelicten een selectief maar coherent beeld van ons industrieel verleden te kunnen ophangen. Bovendien is de kennis van het productieproces evenzeer onontbeerlijk om voor een beschermingswaardige of beschermde industrieel-archeologische site vanuit zijn draagkracht een adequate, nieuwe, maatschappelijk relevante bestemming te kunnen ontwikkelen.³⁰⁹

6.2 INDUSTRIËLE ARCHEOLOGIE / INDUSTRIEEL ERFGOED

Met de term 'industriële archeologie' wordt de wetenschappelijke discipline aangeduid die zich bezighoudt met de studie en het behoud van het industrieel erfgoed en daarbij rekening houdt met alle invalshoeken, methoden en beschikbare informatiebronnen. Daarmee kende dit begrip sinds zijn ontstaan in 1896, die een zuiver industrieel-technologische benadering betrof, een belangrijke evolutie.³¹⁰ Een doorbraak van de term kwam er pas vanaf de jaren 1950 toen de 'industrial archaeology' in Engeland een passende voedingsbodemplaatte vond in de bedreiging van de oudste sporen van de industriële ontwikkeling. De promotionele populariteit die de Engelse 'industrial archaeology' te beurt viel, straalde al snel af op het buitenland, die de term en discipline al dan niet vertaald, overnam. Tot in de jaren 1970 kenmerkte de 'industriële archeologie' zich door een vrije grote spraakverwarring wat inhoud, chronologie en aanpak betrof. Dat het industrieel-archeologisch onderzoek zich nauwelijks of niet aan universiteiten of gevestigde onderzoeksinstituten afspeelde, maar door veelal niet-academisch geschoolde veldwerkers werd beoefend, droeg er dan ook toe bij dat 'industriële archeologie' lange tijd niet als een erfgoeddiscipline werd ervaren. Met de uitgave in 1975 van Neil Cossons' standaardwerk *The BP-Book of Industrial Archaeology* en pogingen tot definiëring op een congres in het Ecomusée in Le Creusot (Frankrijk, 1976) en tijdens de Third International Conference on the Conservation of Industrial Monuments (Zweden, 1978) begonnen de gemeenschappelijke accenten zich echter af te tekenen. Naast de term 'industriële archeologie' trad hierbij ook de term 'industrieel erfgoed' op het voorplan, die door The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH) in 1978 werd gedefinieerd als: 'de materiële relicten (zoals landschappen, sites, gebouwen, technische uitrustingen en machines, producten en andere roerende en onroerende objecten), evenals alle documenten dienaangaande, zowel mondelinge als geschreven bronnen, als het registreren van herinneringen van mannen en vrouwen die bij het industrieel proces betrokken waren.

Inmiddels wordt algemeen aanvaard dat de 'industriële archeologie' wat betreft het onderwerp, het bronnenonderzoek en de beheersmethodologie bij de studie en het behoud van het industrieel erfgoed een geïntegreerde en integrale aanpak dient na te streven. Het onderwerp van de 'industriële archeologie' betreft de totale vroegere industriële maatschappij, wat zowel de gebouwen als de machines, de uitrustingen en de voorzieningen inhoudt van zowel de nijverheden (de secundaire sector) als de diensten en verzorging (de tertiaire sector) als ook de evolutie in de agrarische sector (primaire sector). Hierbij boort de 'industriële archeologie' als informatiebron niet alleen de materiële (roerende en onroerende) relicten, maar ook de archivalische en de mondelinge bronnen aan om via toetsing en confrontatie van de materiële cultuur van het industriële verleden een duidelijk beeld te krijgen. Daar de 'industriële archeologie' naast de studie evenzeer het behoud van het industrieel erfgoed tot doel stelt, is het tot slot belangrijk dat de optie om dit erfgoed te

³⁰⁹ Becuwe, F., 2007. Geef de toekomst een verleden. In: Pector, K., red., Open Monumentendag 09 09 07. Wonen in de Zuidelijke Westhoek, leper: CO7, pp. 16-20.

³¹⁰ In 1896 liet Sousa Viterbo in het Portugese wetenschappelijke tijdschrift *Archeologo Português* over de molens in Portugal het artikel *Archeologia Industrial Portuguesa*. Os moinhos verschijnen.

behouden en te valoriseren vanuit het wetenschappelijk onderzoek verantwoord wordt. Enkel een optimale interactie tussen studie, behoud en valorisatie staat garant voor een kwalitatief erfgoedbeheer.³¹¹

6.3 INVENTARISATIE, ONDERZOEK EN ONTSLUITING

In de vroege jaren 1970 werd vanuit een geografische benadering gestart met de inventarisatie van het bouwkundig erfgoed in Vlaanderen, dat gepubliceerd werd in de reeks *Bouwen door de eeuwen heen*. De eerste delen van deze inventaris, die het bouwkundig erfgoed van de arrondissementen Leuven, Nijvel en Aalst in kaart brachten, geven duidelijk aan dat industrieel-archeologische waarden aanvankelijk nauwelijks of geen deel uitmaakten van de evaluatiecriteria. Pas vanaf de jaren 1980 wordt het industrieel erfgoed geleidelijk aan beschouwd als een volwaardig segment van het onroerend erfgoed in Vlaanderen. Een belangrijke stimulans om de erfgoedwaarde van de onroerende relictten van ons proto-industrieel en industrieel verleden te onderkennen, werd in 1986 gegeven met de uitgave door het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (M.I.A.T) van de door Patrick Viaene samengestelde tweedelige inventaris *Industriële archeologie in België*.³¹² Omtrent dezelfde tijd volgden op deze baan- en lansbrekende inventaris de standaardwerken *Industriële revoluties in de provincie Antwerpen* (1984) en *Industriële archeologie in Vlaanderen* (1986) onder leiding van Roland Baetens³¹³ en *De wortels van Flanders Technology* (1987)³¹⁴ van Adriaan Linters voor een passende historische duiding bij het industrieel erfgoed in Vlaanderen. Om één of andere reden is de golf aan publicaties na deze ongemeen vruchtbare periode gestopt, op enkele werken na.³¹⁵

Vandaag staat de industriële archeologie als multidisciplinaire wetenschap niet meer ter discussie. Het aantal actoren die het industrieel erfgoed als onderzoeksveld nemen, is intussen niet onbelangrijk. Naast de universitaire instellingen (KUBrussel, K.U.Leuven, UAntwerpen, UGent, VUB, ...), de hogescholen (Sint-Lucas Hogeschool voor Wetenschap en Kunst, ...), de federale, provinciale³¹⁶ en lokale archiefinstellingen en (recentelijk) het V.I.O.E. laten vooral de industrieel-archeologische musea, zoals (onder meer) het EMABB (Boom), de Herisemmolen (Alsemberg), het M.I.A.T. (Gent), het MOLA (Wachtebeke), het Mout- & Brouwhuis de Snoek (Alveringem), het MOT (Grimbergen) of het Nationaal Jenevermuseum (Hasselt), zich opmerken. Een doctoraat over industriële archeologie is tot op vandaag echter nog niet verdedigd aan de Vlaamse universiteiten. Een project over industrieel erfgoed is evenmin door het FWO of de Onderzoeksraden gefinancierd. Van diverse erfgoedverenigingen zoals (onder meer) Levende Molens, SIWE en VVIA gaat dan wel weer een belangrijke dynamiek uit.³¹⁷ Al deze inzet ten spijt blijft het systematisch onderzoek naar de erfgoedwaarden van ons industrieel verleden zeer beperkt. Veel sectoren of branches zijn

³¹¹ De soms moeilijke verhouding tussen “industriële archeologie” en “industrieel erfgoed”, met een pleidooi voor opwaardering van industriële archeologie binnen de humane wetenschappen, komt aan bod bij Scholliers; P., 2006. *Industriële archeologie in Vlaanderen. Een herdenking en tevens aanzet voor de toekomst*, Mores, 7, 3, pp. 19-21.

³¹² Viaene, P. & De Herdt, R., 1986. *Industriële archeologie in België - 2*, Gent: Stad Gent: Museum voor Industriële Archeologie en Textiel.

³¹³ Baetens, R., 1984. *Industriële revoluties in de provincie Antwerpen*, Antwerpen.

³¹⁴ Linters, A., 1987. *De wortels van Flanders Technology. Industrieel erfgoed, industriële archeologie in Vlaanderen*, Leuven: Kritak.

³¹⁵ Nijhoff, E. & Scholliers, P., 1996. *Het tijdperk van de machine. Industriebouwen in België en Nederland*, Brussel.

³¹⁶ Bijvoorbeeld Vannieuwenhuyse, J., red., 1998. *Goed garen gesponnen? Industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen, 1800-1940*, Brugge: Provincie West-Vlaanderen.

³¹⁷ Zie de webstek van deze verenigingen. De meeste musea hebben sedert het jaar 2000 degelijke webstekken; een overzicht van de verenigingen, musea, tijdschriften, routes en dergelijke is te vinden bij de webstek van de VUB-cursus *Industriële archeologie en industrieel erfgoed*.

nauwelijks of niet onderzocht. De toenemende druk op de ruimte en bijgevolg op de onroerende getuigenissen, die door de uitdeining van steden en gemeenten in veel gevallen in woongebieden kwamen te liggen, scherpt echter de nood aan permanent en systematisch onderzoek in belangrijke mate aan om alsnog tot een wetenschappelijk onderbouwde en samenhangende selectie van de industriële materiële cultuur te kunnen besluiten.

6.4 HET ONDERZOEK VAN HET INDUSTRIEEL ERFGOED, EEN STATUS QUAESTIONIS

De industriële archeologie bestrijkt een zeer uitgebreid erfgoedveld. Om de onderzoeksbalans Industrieel erfgoed meer dan een algemene status quaestionis van de studie van (de materiële relict(en) van) ons proto-industriële en industriële verleden te laten ophangen, werd met het veld geopteerd voor een sectorale aanpak van de nijverheid. Inspirerend was het grootschalige onderzoeksproject dat Nederland in de jaren 1990 met betrekking tot het industrieel erfgoed via het tijdelijke Projectbureau Industrieel Erfgoed opzette. Het industrieel erfgoed werd er in een veertigtal branches opgedeeld die, het arbitraire karakter van om het even welke categorisering ten spijt, de onderzoekers toelieten vrij eenduidige erfgoedevaluaties neer te zetten. Opdat de onderzoeksbalans Industrieel erfgoed zou uitgroeien tot een permanente aanzet voor verder industrieel erfgoedonderzoek dat op zijn beurt een coherent thematisch beschermings- en beheersbeleid mogelijk maakt, vertaalt de onderzoeksbalans zich in een verticale structuur met momenteel dertig branches. Naarmate de onderzoeksbalans Industrieel erfgoed zich verder ontwikkelt wordt deze branchestructuur vervolledigd.

6.4.1 Bakkerijen

Door Frank Becuwe (VIOE)

Sinds 1880 kent de bakkerij in Vlaanderen een snelle ontwikkeling. Van een grotendeels huishoudelijke taak evolueerde het broodbakken tot een industriële activiteit. Nochtans bleef de aandacht van de industriële archeologie voor deze zeer belangrijke voedingsnijverheid ondermaats. Op enkele bijdragen na, waaronder de M.I.A.T-uitgave 't Is voor de bakker. Industrialisatie van de brood- en banketbakkerij door A. Detremmerie & G. Deseyn, werd het industrieel erfgoed van de bakkerij nauwelijks onderzocht. Een thematische inventarisatie met betrekking tot het bakkerijpatrimonium in Vlaanderen ontbreekt evenzeer. Een erfgoedevaluatie van het nog resterende bakkerijpatrimonium op wetenschappelijke basis is momenteel niet mogelijk.³¹⁸ Enkel wat de historische huisbakkerij betreft, biedt de nabije toekomst perspectief. Een belangrijk inventariserend initiatief gaat momenteel uit van het M.O.T. in Grimbergen en betreft een – zoals de projectnaam 'Red de bakovens' aangeeft – een in kaart brengen van de bakovens en bakoventypes in Vlaanderen.³¹⁹

6.4.2 Borstelnijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

³¹⁸ De vraag naar een status quaestionis met betrekking tot het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de bakkerij in Vlaanderen werd gesteld aan het Bakkerijmuseum 'Walter Plaetinck' in Veurne. Volgens Denise Mersseman, museumverantwoordelijke, vormt dit industrieel erfgoed een nog quasi onontgonnen terrein.

³¹⁹ Mededeling van Johan David, conservator M.O.T. in Grimbergen.

Aan de borstelnijverheid in Vlaanderen, waarvan de stad Izegem de bakermat wordt beschouwd, werd in 2001 door M. De Vlieghe het boek 'Borstels, overbekend, miskend' gewijd. Enkele jaren voorheen (1996) verscheen van J. Naert in het heemkundig tijdschrift Ten Mandere een interessante historische schets van de borstelnijverheid in Izegem. Met deze publicaties werd het onderzoek naar de borstelnijverheid in Vlaanderen in belangrijke mate aangezwengeld. Verder onderzoek naar onder meer de rol van deze nijverheid als toeleveringssector voor andere sectoren, in het bijzonder de machinebouw, is echter geboden om van ons industrieel verleden een samenhangend beeld op te hangen.³²⁰

6.4.3 Breigoednijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE) m.m.v. G. Polfliet (Stedelijke Musea Sint-Niklaas)

De breigoednijverheid in Vlaanderen situeerde zich in het bijzonder in en rond Sint-Niklaas. Daarnaast kwam deze nijverheid ook tot bloei in en rond Zottegem. Onderzoek naar het industrieel erfgoed van deze nijverheid werd echter nog nauwelijks verricht. Een kentering dient zich evenwel aan vanuit het Breigoedmuseum dat in 1991 in Sint-Niklaas werd opgestart. In het kader van de renovatie van het stedelijke museum Zwijgershoek, waaronder het Breigoedmuseum ressorteert, werd door Greet Polfliet een eerste aanzet gegeven tot onderzoek naar het industriële erfgoed van de lokale breigoednijverheid. De betrachting van het museum is om in de komende jaren dit onderzoek verder te zetten en aldus het belang evenals de materiële sporen van de breigoednijverheid in de streek van Sint-Niklaas in beeld te brengen.³²¹

6.4.4 Brouwerijen

Door Frank Becuwe (VIOE)

Over de brouwnijverheid in Vlaanderen werd al zeer veel gepubliceerd. Veel heem- of geschiedkundige tijdschriften behandelden het brouwerijverleden van de dorpen in hun onderzoeksgebied. In zeer veel gevallen beperkt de aandacht zich echter tot de geschiedenis van de brouwerij en haar bewoners en een lijst van de lokale bieren. In weinig gevallen gaat het onderzoek naar de brouwtechnische evolutie en de architecturale vertaling van deze ontwikkeling.

Een uitgebreide, niet-exhaustieve lijst van brouwerijsites is sinds de jaren 1970 terug te vinden in de inventaris van het bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Door het feit dat industriële archeologie een vrij jonge erfgoeddiscipline is, is de aandacht voor het industrieel erfgoed, in casu het brouwerijpatrimonium, in de eerste inventarisatieprojecten echter eerder minimaal. Aangezien de opzet van een inventaris van het bouwkundig erfgoed van meet af aan vrij strikt werd geïnterpreteerd, is de informatie met betrekking tot de brouwerijuitrusting doorgaans zeer summier.

Sommige gevalsstudies hebben wel een uitsproken aandacht voor de materiële brouwerijcultuur en de typische brouwerijarchitectuur, maar beperken zich tot een bepaalde periode. Een algemene studie die de ontwikkeling in Vlaanderen sinds de vroege 19de eeuw van de ambachtelijke brouwerij tot de industriële bierfabriek in beeld brengt, ontbreekt echter. Nochtans is meer en diepgaander

³²⁰ De vraag naar een status quaestionis met betrekking tot het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de borstelnijverheid in Vlaanderen werd gesteld aan het Borstelmuseum in Izegem. Een antwoord bleef voorlopig uit.

³²¹ Antwoord dd. 26.02.2008 van Greet Polfliet, wetenschappelijk medewerkster van de stedelijke musea van Sint-Niklaas, op vraag naar een status quaestionis met betrekking tot het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de breigoednijverheid in Vlaanderen.

onderzoek over de geleidelijke mechanisering van het brouwbedrijf - met bijzondere aandacht voor de invoering en veralgemening van mechanische drijfkracht, de omschakeling van infusie- naar decoctiemethode en de evolutie van hoge naar lage gistingsbrouwerij - noodzakelijk om van ons rijk brouwerijverleden een volledig beeld te kunnen ophangen. Een poging om deze leemte in te vullen gaat uit van het Mout- & Brouwhuis de Snoek in Alveringem. Jaarlijks belicht dit brouwerijmuseum in zijn monografieënreeks Het Vlaams Brouwbedrijf in historisch perspectief met een uitgesproken aandacht voor het brouwindustrieel erfgoed één of meer brouwerijen of een specifiek aspect van de biernijverheid.

6.4.5 Chemische nijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

In 1986 merkte Adriaan Linters in zijn boek *De wortels van Flanders Technology* al op dat van industrieel-archeologische hoek nauwelijks aandacht werd en wordt besteed aan de chemische nijverheid. Meer dan twintig jaar later is de situatie nauwelijks veranderd. Op enkele interessante, algemene benaderingen, zoals de bijdrage van V. Duchène in *Nijver België*³²², beperkt het onderzoek zich doorgaans tot beperkte gevalstudies. Een belangrijke reden is ongetwijfeld het feit dat de chemische nijverheid een procesnijverheid betreft, waardoor het materieel erfgoed ons maar in beperkte mate informeert over het effectieve productieproces. Onderzoek naar het industrieel erfgoed van deze nijverheid vereist van de onderzoeker dan ook een (voor een industrieel erfgoedonderzoeker niet zo evidente) gedegen scheikundige kennis om het nodige inzicht te krijgen in het verloop van de chemische procédés en reacties.

6.4.6 Constructies voor infrastructuur en verkeer

Bruggenbouw

Door Harry van Royen (UGent)³²³

In tegenstelling tot Nederland, waar de Nederlandse Bruggen Stichting baanbrekend onderzoek (heeft) verricht, is de studie van het bruggenpatrimonium in Vlaanderen zeer fragmentair en ad hoc. Het historisch bruggenpatrimonium werd nog niet specifiek opgelijst, noch voor wat er nog is, noch voor wat er door diverse omstandigheden verdwenen is. Het beste overzicht, qua typologie en staalkaart van voorbeelden in Vlaanderen, blijft nog steeds het themanummer van *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*.

Een belangrijk pijnpunt voor vlot onderzoek is het beheer én het gebrek aan een inventarisatie van de relevante archieffondsen over bruggen in de diverse administraties (NMBS, De Lijn, Bruggen & Wegen – i.c. het Bruggenbureau - Waterwegen en Zeekanaal (WenZ) en de andere regionale diensten voor waterwegbeheer) en hun rechtsvoorgangers. De inventarisatielacune is eveneens een probleem in de archieven van kleinere gemeenten en steden die vroeger zelf bruggen bezaten (zoals - in de 19de eeuw - tolbruggen die nadien door de hogere overheden werden overgenomen) of die in concessie (tol) lieten uitbaten. Door de versnippering en de doorgaans slechte toegankelijkheid van essentieel primair bronnenmateriaal en het beperkt (ontsloten) aanbod aan secundaire literatuur, in vele gevallen van buitenlandse origine (zoals met betrekking tot de Baileybruggen) worden

³²² Duchène, V., 1995. Van de traditionele alchemie naar de industriële chemie. In B. Van Der Hert, Oris, M., & Roegiers, J., red. *Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850*. Brussel; Antwerpen: Gemeentekrediet /MIM, pp. 285-295.

³²³ Drs. Harry van Royen is vrijwillig wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit Gent.

onderzoekers (ingenieurs, historici, kunsthistorici) weinig of niet gestimuleerd om dit element verder uit te werken.

Om deze lacune in te vullen is een vergelijkbaar onderzoeksproject zoals het project “Bruggen in Nederland 1800-1940” van de Nederlandse Bruggen Stichting, noodzakelijk.

6.4.7 Diamantbewerkende industrie

Door Frank Becuwe (VIOE)

Mede door de oprichting van het Diamantmuseum ontsnapt de diamantbewerkende industrie niet aan de aandacht van de industriële archeologie. De diamantnijverheid in Antwerpen is onder meer in beeld gebracht in *The briljant story of Antwerp diamonds* van I. Kockelbergh, E. Vleeschdrager en J. Walgrave.³²⁴ Ook met betrekking tot andere centra die een vrij bloeiende diamantbewerkende industrie hebben gekend, zoals Brugge, Diest en Diksmuide, is intussen al enig onderzoek verricht. Een degelijk onderbouwd overzichtswerk over de sector, haar historische evolutie en met aandacht voor haar industrieel erfgoed in Vlaanderen ontbreekt echter nog.³²⁵

6.4.8 Energie

Stoom

Door Frank Becuwe (VIOE)

De door Thomas Newcomen (1663-1729) uitgevonden stoommachine was initieel ontstaan als antwoord op het drainageprobleem in de Engelse steenkoolmijnen. De verbeteringen die James Watt (1736-1819) omstreeks 1769 aan deze waterpomp aanbracht, maakten de stoommachine echter ook toepasbaar in andere industrietakken. Voortaan was het mogelijk om - ongeacht dag, nacht of uur - in ateliers, manufacturen en fabrieken over de vereiste drijfkracht te beschikken. Ook voor de vestiging van het bedrijf was men niet langer enkel aangewezen op het platteland (waar de wind- en waterkracht vooral te vinden waren). Een stedelijke locatie, dicht bij de consumenten én het verpauperde proletariaat dat een ruime arbeidsreserve vertegenwoordigde, behoorde nu tot de mogelijkheden.

Al vóór of tijdens de ontwikkeling van de stoommachine werden vele uitvindingen, machines en productieprocessen ontwikkeld. Maar de door de mens, dier, wind en water geleverde energie was ontoereikend om de productiecapaciteit op te drijven. Met de stoommachine kwam er geleidelijk verandering in. De vervanging van de oude krachtbronnen gebeurde immers niet bruusk. Waterkracht, windmolens, zeilschepen, menselijke en dierlijke arbeid bleven in de 19de eeuw nog veelvuldig gebruikt. Hoewel men de rol van de stoommachine niet mag overschatten, staat vast dat deze machine voor een belangrijke productietoename zorgde. De stoommachine werkte onmiskenbaar de evolutie van het kleine atelier naar de grote fabriek in de hand. Door de grote investeringskost zorgde de stoommachine ook veelal voor een concentratie van het arbeidsproces in één gebouw, zoals volgend citaat samenvat: “Die Dampfmaschine war der Prinz der das Dornröschen Industrie, aus Ihren Schlummer erweckte”.³²⁶

³²⁴ Kockelbergh, I., Vleeschdrager, E. & Walgrave, J., 1992. *The briljant story of Antwerp diamonds*, Deurne.

³²⁵ De vraag naar een status questionas met betrekking tot het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de diamantbewerkende nijverheid in Vlaanderen werd gesteld aan het Diamantmuseum in Antwerpen. Een antwoord bleef voorlopig uit.

³²⁶ De Herdt, R. & Deseyn, G., 1983. *Onder stoom. Aspecten van de geschiedenis van de stoommachine*, Gent.

In België speelde de stoomkracht voor de aandrijving van nijverheidsinstallaties vooral vanaf het tweede kwart van de 19de eeuw een belangrijke rol. Toonaangevend waren vooral de provincies Henegouwen en Luik, die binnen de Belgische context het industriële zwaartepunt vormden. In Vlaanderen had de provincie Oost-Vlaanderen een voortrekkersrol op het vlak van de energetische mechanisatie, en dit dankzij zijn bloeiende textielnijverheid in de regio Gent.

Naar het gebruik en de betekenis van stoomkracht in Vlaanderen is al in zekere mate onderzoek verricht. Een standaardwerk voor de vroegste periode is zonder twijfel de uitgegeven doctoraatsverhandeling *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie belge, 1800-1850* van A. Van Neck.³²⁷ Met de tentoonstelling en de bijhorende catalogus *Onder Stoom. Aspecten van de geschiedenis van de stoommachine*³²⁸ onderstreepten R. De Herdt en G. Deseyn van het M.I.A.T. de zeer belangrijke betekenis van Gent in de overschakeling van natuurlijke op mechanische kracht in Vlaanderen. Om echter een landelijk beeld te krijgen van het belang van stoomkracht in Vlaanderen is nog in belangrijke mate verder onderzoek vereist, in het bijzonder naar de betekenis en rol van stoomkracht in de diverse nijverheidssectoren evenals naar de stoommachine- en stoomketelbouwers in Vlaanderen. Met de VIOE-studie *In de ban van Ceres. Klein- en grootmaalderijen in Vlaanderen (1850-1950)*³²⁹ wordt dit hiaat alvast ingevuld voor wat het maalbedrijf betreft. Met betrekking tot het behoud van stoominstallaties, in het bijzonder stationaire stoomtoestellen, wordt verdienstelijk werk verricht door verenigingen zoals de Stoomstichting West-Vlaanderen vzw.

Elektriciteit

Door Frank Becuwe (VIOE)

Voor wat de elektriciteitsproductie en –voorziening in Vlaanderen betreft, staat het onderzoek naar het industrieel erfgoed nog voor grote uitdagingen. Hoe ingrijpend elektriciteit op het vlak van verlichting en drijfkracht ook is geweest, het onderzoek beperkt zich momenteel tot enkele deel- of gevalstudies, zoals een bijdrage van A.-M. Terlinden en J.-P. Zehnlé over de ontstaansgeschiedenis van de industriële elektriciteit, van N. Kerckhaert en D. De Vleeschauwer over elektriciteitsproductie via waterdruk in Antwerpen of van J. Brouwers over de evolutie van de elektrificatie in Limburg. Voor een globaal beeld van de betekenis van elektriciteit in Vlaanderen sinds de eerste toepassingen in het economische leven omstreeks 1830 ontbreekt vandaag echter het nodige onderzoek.

6.4.9 Ferrometaalnijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

Het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de ferrometaalnijverheid staat in wezen nog in zijn kinderschoenen. Diverse gevalstudies lichten weliswaar enkele tipjes van de sluier, maar een diepgaand onderzoek naar de vele constructie-ateliers, al dan niet met een eigen gieterij, die Vlaanderen sinds het midden van de 19de eeuw in antwoord op de mechanisering van de nijverheden heeft gekend, evenals naar hun productiewijze en hun eindproducten, ontbreekt. Nochtans heeft deze sector in de overschakeling op mechanische drijfkracht en de mechanisering en industrialisering van de secundaire sector een cruciale rol gespeeld, zoals bijvoorbeeld bleek uit het

³²⁷ Van Neck, A., 1979. *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie belge, 1800-1850*, Brussel: Paleis des Académie.

³²⁸ De Herdt, R. & Deseyn, G., 1983. *Onder stoom. Aspecten van de geschiedenis van de stoommachine*, Gent.

³²⁹ Becuwe, F., 2009. *In de ban van Ceres. Klein- en grootmaalderijen in Vlaanderen (ca. 1850 - ca. 1950)*, Brussel: VIOE.

onderzoek rond wasmachines uitgevoerd door het M.O.T. in Grimbergen.³³⁰ Doorgedreven onderzoek met betrekking tot deze nijverheid zou niet alleen meer inzicht geven in de mechanisering van de respectieve nijverheden en toelaten om boeiende verbanden te leggen tussen de nijverheden onderling, maar ook de informatie aanleveren die nodig is om het roerend industrieel erfgoed, dat integrerend deel uitmaakt van het monument, op zijn uniciteit te evalueren.

6.4.10 Fijnkeramische nijverheid

Tegelproductie

Door Mario Baeck³³¹

Voor de gedecoreerde tegel die tot de groep van fijnkeramische industrie behoort - met onder meer de subbranches/producten: aardewerk tegels, vloer- en wandtegels in gres en faience, vuurvaste tegels en tegels voor zware toepassingen -, is het onderzoek heel wat uitgebreider dan voor de niet-gedecoreerde grofkeramische tegels, maar dan wel vooral voor de 19de en 20ste eeuw en hoofdzakelijk beperkt tot de gefigureerde vloer- en wandtegel.

De West-Vlaamse haardtegel en de poterie flamandetegel zijn daarbij vrij goed bestudeerd. De rest van het gevoerde onderzoek is nagenoeg beperkt tot dat van één onderzoeker en betreft de Belgische productie van vloer- en wandtegels op basis van klei (zowel gres of steengoed als faience) of cement tijdens de periode 1840-1940 die op grote(re) schaal machinaal werden geproduceerd. Hoewel dit onderzoek zich vooral toespitst op de gefigureerde en kwalitatief hoogstaande tegelproductie, worden de andere productietypes binnen de fijnkeramische industrie niet verwaarloosd. Zo is er ook aandacht voor de productie van kwalitatief hoogstaand - en meestal kleurrijk geglazuurd - bouwaardewerk in gres, faience of terracotta dat als gevelversiering of interieurornament toegepast werd.

Aangezien de wandtegel voor buitengebruik een paar overeenkomsten vertoont met gevelstrips en geglazuurde baksteen worden deze materialen eveneens zijdelings in het onderzoek meegenomen. Verder wordt aandacht besteed aan de industrieel geproduceerde keramische haardtegel die zich door zijn refractaire eigenschappen van de gewone wandtegel onderscheidt en aan de industrieel geproduceerde keramische vloertegel en plavuís voor zware toepassingen of voor buitengebruik (koetsdoorritten, paden, terrassen, e.d.m.).

Andere vorst-, vuur en zuurbestendige producten voor utilitaire en industriële toepassingen (bouwstenen voor ovens, kanaalwanden, e.d.) blijven buiten beschouwing. Op dit gebied is de literatuur overigens zeer schaars.

6.4.11 Gasproductie en -distributie

Door Harry van Royen (U.Gent)³³²

De sites van steenkoolgasfabrieken die als bedrijf op zich of als onderdeel van een bedrijf in Vlaanderen actief zijn geweest, werden geïnventariseerd in een literatuurstudie voor OVAM (1999) om de daaraan gerelateerde black points in kaart te kunnen brengen. De acetyleenfabrieken bleven hierbij buiten beschouwing. De bouwkundige erfgoedrelicten werden niet systematisch geïnventariseerd. Een algemene typologische en technologische studie ontbreekt, onder meer

³³⁰ Mededeling van Johan David, conservator van het M.O.T. in Grimbergen.

³³¹ Mario Baeck is onafhankelijk onderzoeker-expert.

³³² Drs. Harry van Royen is vrijwillig wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit Gent.

doordat van de gasfabrieken nauwelijks nog restanten zijn bewaard. De evolutie van het productieproces is gedeeltelijk bekend op basis van buitenlandse cases - die interessant zijn uit vergelijkend perspectief - maar die uiteraard niet zomaar kan overgenomen worden voor de Vlaamse sites.

De studie van de gasfabrieken in Vlaanderen beperkt zich tot een aantal detailstudies op stedelijk niveau (zoals voor Eeklo, Gent, Lokeren, Dendermonde, Temse, Leuven, Diest en Hasselt). Niet de erfgoedwaarde, gesitueerd binnen een bredere productietechnische context, staat hierbij centraal, maar veeleer de randaspecten zoals de bedrijfsevolutie onder impact van de lokale politieke besluitvorming en de mentaliteitsgeschiedenis.

Door de vrij moeilijke toegankelijkheid van de voor deze branche interessante archieffondsen wordt het onderzoek met betrekking tot het industrieel erfgoed van de gasfabrieken ook niet onmiddellijk gestimuleerd.³³³ Zo worden de bedrijfsarchieven van Tractebel of van een aantal fabrieken die door Tractebel werden overgenomen en als rechtsvoorgangers van Petrofina belangrijk zijn voor Antwerpen (Zuid, Hoboken, Berchem) als grote industriële actor van de Imperial Continental Gas Association, bewaard in London.

6.4.12 Glas- en glasbewerkingsindustrie

Door Frank Becuwe (VIOE)

Met de verhandeling *De Belgische glasnijverheid: haar techniek, lokalisering en afzet 1850-1914* en de publicatie *Le verre en Belgique des origines à nos jours* leverden respectievelijk Ch. Boutmans in 1976 en L. Engen in 1989 een belangrijke bijdrage tot het onderzoek van de glas- en glasbewerkingsindustrie.³³⁴ Op enkele gevalsstudies na, zoals over het Booms glas, bleef het onderzoek echter beperkt. Voor een globaal beeld van de glasnijverheid (met onder meer aandacht voor zowel het kunst- als industriële gegeven) dat zich laat vertalen in een inventarisatie van het nijverheidsgebonden industrieel erfgoed ontbreekt vandaag echter het nodige onderzoek.

6.4.13 Grafische industrie

Door Frank Becuwe (VIOE)

De vele bijdragen die her en der in veelal heemkundige en geschiedkundige tijdschriften aan lokale drukkers gewijd zijn, wijzen op een duidelijke interesse voor de grafische sector. Tot die aandacht droeg ongetwijfeld het belang bij van een uitzonderlijk waardevolle site zoals het Plantin-Moretusmuseum in Antwerpen. Ook het Nationaal Museum van de Speelkaart in Turnhout en het Nationaal Boekdrukmuseum (in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel) hebben het historische belang van de grafische industrie in Vlaanderen onderlijnd.³³⁵ Desondanks zijn zeer veel facetten van deze industrie nog niet in beeld gebracht. Voor een duidelijk overzicht van de evolutie die de grafische sector van het ambachtelijke naar het industriële niveau heeft opgetild, ontbreekt het nodige onderzoek. Een overzicht van het industrieel erfgoed dat deze evolutie materialiseert, ontbreekt

³³³ Momenteel wordt er gewerkt rond de gasgeschiedenis van Brussel (meer bepaald de gasfabriek in de Sint-Rochusstraat) en Gent (meer bepaald de stadsgasfabriek).

³³⁴ Boutmans, C., 1976. *De Belgische glasnijverheid: haar techniek, lokalisering en afzet 1850-1914*. Antwerpen: Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius Antwerpen; Engen, L., 1989. *Le verre en Belgique des origines à nos jours*, Bruxelles: Mercatorfonds.

³³⁵ De vraag naar een status-quaestio met betrekking tot het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de grafische industrie in het algemeen en de speelkaartenindustrie in het bijzonder in Vlaanderen werd gesteld aan het Nationaal Museum van de Speelkaart in Turnhout. Een antwoord bleef voorlopig uit.

bijgevolg evenzeer. Gelukkig ligt wat het roerend industrieel erfgoed van het drukkerijwezen in Vlaanderen betreft een privé-initiatief aan de basis van een belangrijke collectievorming. Een grondige studie van deze collectie, aangevuld met onderzoek naar in situ bewaarde drukkerijen, zou alvast een belangrijke bijdrage leveren tot de kennis, vereist voor een passende zorg voor het industrieel erfgoed van de grafische industrie.

6.4.14 Grofkeramische nijverheid

Baksteennijverheid

Door Paul De Niel (EMABB)³³⁶

Het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de baksteennijverheid in Vlaanderen is vrij fragmentair en doorgaans casusgebonden. Diepgaand onderzoek dat de gehele baksteennijverheid in beeld brengt met onder meer een uitgesproken aandacht voor de typologie, het productieproces en zijn evolutie en de productieorganisatie evenals voor de materiële relictten van deze nijverheid blijft echter uit. Een inventarisatie van de steenbakkerijen die Vlaanderen sinds de 19de eeuw heeft gekend, ontbreekt evenzeer. Plaatselijke heem- en geschiedkundige tijdschriften reiken soms wel gegevens aan, maar zijn zo gefragmenteerd dat ze samengevoegd nog veel hiaten vertonen. In Frankrijk en Nederland daarentegen staat het onderzoek veel verder. In Frankrijk is een uitgebreide lijst van de steenbakkerijen beschikbaar die via de webstek 'Architecture & Patrimoine' van het Ministerie van Cultuur toegankelijk is.³³⁷ In Nederland verscheen in 2006 de publicatie Historisch overzicht van de voormalige Nederlandse dakpannenfabrieken, 1594 – 2006, die per site een beknopte fabriekshistorie, overzicht van de productiemodellen en technische noten aanreikt.³³⁸

Tegelproductie

Door Mario Baeck

Binnen de groep van de grofkeramische industrie werden wandtegels en vloertegels meestal tot stand gebracht als nevenproducten. In de bestaande literatuur wordt hieraan dan ook nauwelijks aandacht besteed. Over de tegelproductie uit deze groep is voor de periode van middeleeuwen tot het einde van het ancien régime geen systematisch overzicht beschikbaar, noch van de productiecentra, noch van evolutie van kleisamenstellingen, formaten e.d. Enkel R. Baetens (1979) schenkt wat ruimer aandacht aan de dakpannen- en tegelproductie in de regio Boom in deze periode.³³⁹

Voor de 19de en 20ste eeuw is de situatie analoog. Voor een overzicht van productiecentra van niet gedecoreerde grofkeramische tegels moet men terugvallen op contemporaine bronnen als M. De Meester (1907) en het Ministère de l'Industrie et du Travail (1907) die een beeld geven van de situatie rond 1900. Maar enkele artikelen gaan wat dieper in op de evolutie van individuele bedrijven of binnen een beperkte regio. Er is geen zicht op eventuele evolutie in kleisamenstellingen, technieken of formaten. De betekenis van de groeiende mechanisering in deze sector is voor deze concrete producten nauwelijks onderzocht. Hiervoor kan men wel enigszins terugvallen op de rijke

³³⁶ Paul De Niel is conservator van het Ecomuseum en Archief van de Boomse Baksteen.

³³⁷ <https://www.culture.gouv.fr/Nous-connaitre/Organisation/La-direction-generale-des-patrimoines-et-de-l-architecture>

³³⁸ Van der Veen, E, Mombers H.F.J.H 2006, Historisch overzicht van de voormalige Nederlandse dakpannenfabrieken 1594-2006, Alem: Nederlands Dakpannen Museum.

³³⁹ Baetens, R., 1979. Omvang en produktie van de baksteennijverheid in de Rupelstreek (16e-20e eeuw). Bijdragen tot de geschiedenis, 62, pp.103-183.

contemporaine Franse vakliteratuur die ook bij ons invloedrijk was. Er is geen degelijk en gemakkelijk toegankelijk [overzicht van handelscatalogi](#) op dit gebied zoals dat in Duitsland wel opgebouwd wordt.³⁴⁰ Er is ook geen [landelijk gestructureerde vereniging](#) actief waar gericht studiewerk wordt verricht zoals onder meer in Nederland.

Voor de gedecoreerde tegel verwijzen we naar de branche van de fijnkeramische industrie.

6.4.15 Haveninfrastructuur

Door Frank Becuwe (VIOE)

Baanbrekend werk met betrekking tot de haven van Antwerpen werd verricht door Albert Himler. De andere Vlaamse havens werden in veel mindere mate of veel minder genuanceerd bestudeerd. Om van het maritieme Vlaanderen het rijk en divers gamma aan industrieel erfgoed in beeld te kunnen brengen, heeft de industriële archeologie nog een lange weg te gaan.

6.4.16 Hopnijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

Wat de hopnijverheid betreft, geeft een themagebonden museum aan een passende katalysator te zijn voor het aanzwengelen van de aandacht voor het regionaal erfgoed. Een lokale vereniging, De Keteniers, heeft in Poperinge en onmiddellijke omgeving systematisch gezocht naar materiële relictten van de hopnijverheid die er tot voor een paar decennia het landschap determineerden. Een gelijkaardig inventariserend onderzoek dringt zich evenwel nog op voor de rest van de Westhoek evenals voor de hopstreken Aalst en Asse-Ternat-Dilbeek. Vroeger onderzoek, deels gebaseerd op mondelinge bronnen, en vooral recent archivalisch onderzoek door Guido Vandermarliere zorgen inmiddels wel voor de nodige duiding bij dit industrieel erfgoed.

6.4.17 Houtverwerkende industrie

Door Frank Becuwe (VIOE)

Net als voor de ferrometaalnijverheid valt ook voor de houtverwerkende industrie het gebrek aan industrieel-archeologisch onderzoek op. Het schaarse onderzoek betreft vooral gevalstudies en lokale ontwikkelingen. Sommige deelbranches of aspecten laten zich wel door vrij grondig onderzoek opmerken, zoals de Belgische parketindustrie (door I. Van Cauwenbergh), het Mechels Meubel (door ondermeer H. De Nijn en I. Van Cauwenbergh) of de kuiperij (door ondermeer E. Waelput). Diepgaand onderzoek naar het industrieel erfgoed van de houtverwerkende industrie in globo of van de respectieve subbranches, zoals de lucifernijverheid, de meubelindustrie, de houten machinebouw, enz. is echter geboden om voor het erfgoed van de houtverwerkende industrie typologisch tot verantwoorde behoudsopties te komen.

6.4.18 Ijsfabrieken

Door Frank Becuwe (VIOE)

³⁴⁰ Zie [Archiv Historische Dachziegel](#) met ook heel wat tegels in diverse catalogi.

Ondanks het grote belang van ijs voor - in het bijzonder - de bewaring van voedingswaren bleef de aandacht vanuit de industriële archeologie voor de evolutie van natuurlijk naar kunstmatig ijs en de productiecentra tot op vandaag ondermaats. Op enkele interessante tijdschriftbijdragen na, zoals De Brusselse ijsindustrie rond de eeuwwisseling door A. Wouters, vormt de ijsindustrie een nog grotendeels onontgonnen onderzoeksterrein.

6.4.19 Molens en maalterijen

Wind-, water- en rosmolens

Door Lieven Denwet (Levende Molens)³⁴¹

Het molenbestand in Vlaanderen is in grote mate geïnventariseerd. De database van het [Belgische Molenbestand](#) geeft een vrij volledig beeld van hun aantal, hun typologie, hun geschiedenis en hun algemene toestand. Fragmentarisch is evenwel de beschrijving van de moleninrichting. Een systematische in situ-registratie van de uitrusting dient zich nog aan. De informatie met betrekking tot de historische ontwikkeling van het productieproces, gelieerd aan het bouwhistorische aspect, is eveneens veelal anekdotisch en vraagt een meer systematisch aanpak.

Mechanische maalterijen

Door Frank Becuwe (VIOE)

Vanuit een nostalgische bewondering voor het gebruik van natuurkracht richtte het industrieel erfgoedonderzoek zich tot voor kort nauwelijks op de overschakeling naar mechanische kracht en de daaruit voortvloeiende verdere mechanisering van het maalbedrijf. De weinige gevalstudies met betrekking tot mechanische klein- en grootmaalterijen geven een meer algemene historische schets van de onderzochte site, maar brengen noch de technische uitrusting, noch het daaraan gelieerde productieproces ten volle in beeld. Een uitzondering hierop vormt het in 1997 verschenen themanummer Van graan tot bloem van de Stichting Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed (SIWE).³⁴²

Om dit hiaat in de ontwikkeling van het maalbedrijf in te vullen, onderzocht het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed de voorbije jaren de plaatsing van hulpmotoren bij wind- en watermolens, de ontwikkeling van mechanische hulpgemalen, het ontstaan van volwaardige mechanische maalterijen en van grootmaalterijen als gevolg van de industrialisering van het maalbedrijf. Tevens werden hierbij ook de toeleveringsbedrijven van zowel de mechanische energiebronnen als van de steeds meer gesofisticeerde maalterijmachines in beeld gebracht. In het kader van dit onderzoek verscheen intussen de gevalstudie De Bloemmolens van Diksmuide. Het industrieel erfgoed van een grootmaalterij, die het productieproces in een industriële maalterij grondig uittekent.³⁴³ Het resultaat van de gehele studie verschijnt in 2009.³⁴⁴

³⁴¹ Lieven Denewet is molinoloog en redacteur van het molinologisch tijdschrift Molenecho's.

³⁴² P. Viaene, red., 1997. Van graan tot bloem - Beelden uit een industrieel verleden. Industrieel en wetenschappelijk Erfgoed. IWE - Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed. Tielt-Winge.

³⁴³ Becuwe, F., 2007. De Bloemmolens van Diksmuide (West-Vlaanderen). Het industrieel erfgoed van een grootmaalterij. Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen, 3, pp.289-331.

³⁴⁴ Becuwe, F., 2009. In de ban van Ceres. Klein- en grootmaalterijen in Vlaanderen (ca. 1850 - ca. 1950), Brussel: VIOE.

6.4.20 Non-ferrometaalnijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

Net als de ferrometaalnijverheid genoot de non-ferro-industrie nog maar zeer sporadisch de aandacht van de industriële archeologie. Op in het bijzonder de studie Non-ferro metalen. Productie, eigenschappen en gebruik van A. Den Ouden en enkele bijdragen over de zinkindustrie door M. Oris en J. Vanpaemel na, vormt de non-ferrometaalnijverheid voor wat het industrieel erfgoed betreft een quasi onontgonnen onderzoeksveld.

6.4.21 Papiernijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

Vrij vroeg lag de industriële archeologie als jonge discipline aan de basis van de cultuur-toeristische herwaardering van de Herisempapiermolen in Alsemberg. Met dit industrieel erfgoedproject, dat identiteitsbepalend is voor de streek ten zuiden van Brussel, werd van meet af de aandacht gewekt voor het industrieel verleden van dit gebied in het algemeen en de historische papiernijverheid in het bijzonder. Deze interesse resulteerde intussen in een aantal bijdragen over niet alleen ambachtelijke en industriële papiermolens in Vlaams-Brabant maar ook elders in Vlaanderen, zoals in Langerbrugge, Gent en Turnhout. Bij gebrek aan systematisch onderzoek ontbreekt, onverminderd de waarde van enkele boeiende gevalstudies, echter de wetenschappelijke informatie om tot een voor Vlaanderen vergelijkende studie te komen die als toetssteen kan fungeren voor de evaluatie - in functie van behoud - van nijverheidsgebonden erfgoedwaarden.

6.4.22 Scheepswerven

Door Frank Becuwe (VIOE)

De maritieme ligging van Vlaanderen laat terecht een belangrijke scheepsbouwactiviteit veronderstellen. Tot ver in de 20ste eeuw kon Vlaanderen bogen op een vrij groot aantal scheepswerven die zowel houten als metalen vaartuigen voor binnenvaart, kust- en zeevaart bouwden. Op de bouw van pleziervaartuigen na is deze bedrijvigheid intussen volledig teloorgegaan. Ook de opleiding van burgerlijk scheepsbouwkundig ingenieur is inmiddels geschrappt, waardoor het verdwijnen van de vakkennis ter zake nog dreigt te versnellen. Voor de registratie van de empirische kennis van de scheepsbouwers, in het bijzonder de sloopstimmerlieden, is het hoogtijd. Toch bleef het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de scheepsbouw in Vlaanderen hoofdzakelijk beperkt tot enkele gevalstudies, zoals voor de scheepswerven Van Praet en Van Damme in Baasrode (door Y. Segers) en een eerste, belangrijk overzicht van de visserijgebonden scheepswerven door Gaston en Roland Desnerck.³⁴⁵ Om tijdig tot een passend behoud te komen van het industrieel erfgoed van deze sector is diepgaand onderzoek dan ook een noodzaak.

6.4.23 Schoennijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

In de schoennijverheid in Vlaanderen speelde de stad Izegem destijds een zeer belangrijke rol. In zowel landelijke als regionale historische en heemkundige tijdschriften, waaronder in het bijzonder Erfgoed van Industrie en Techniek, Ten Mandere en De Roede van Tielt, werd dit onderwerp dan ook meermaals aangesneden. Enkele licentiaatsverhandelingen, zoals die van B. Hanson in 1965 en die

³⁴⁵ Desnerck, G. & Desnerck, R., 1976. Vlaamse visserij en visserijvaartuigen - delen I & II, Oostende.

van L. Vandaele in 1993, trekken het onderzoeksveld ruimtelijk verder open, maar het blijft alsnog wachten op een grondige studie van de Vlaamse schoenennijverheid.³⁴⁶ Als men van de evolutie van ambachtelijke tot industriële schoenmakerij nog een coherent beeld wenst op te hangen, dringt diepgaand en gebiedsdekkend onderzoek - met bijzondere aandacht voor het industrieel erfgoed van de schoenennijverheid - zich sterk op.³⁴⁷

6.4.24 Steenkoolnijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

De steenkoolnijverheid kwam in Vlaanderen pas in de vroege 20ste eeuw tot ontwikkeling. De eerste mijn, namelijk Winterslag, kwam pas in 1917, in volle bezettingstijd, in productie. Het duurde tot 1922 voor in Beringen steenkool werd bovengehaald. Daarna kwamen Eisden in 1922-1923, Waterschei in 1924, Zwartberg in 1925, Helchteren-Zolder in 1930 en ten slotte Houthalen in 1938 aan de beurt. De teloorgang van de steenkoolnijverheid in het laatste kwart van de 20ste eeuw leidde er echter niet tot een integrale sloop van de materiële cultuur van deze economische activiteit.

Op basis van het diepgaand onderzoek dat intussen vanuit de provincie Limburg - in het bijzonder door Bert Van Doorslaer³⁴⁸ - naar deze nijverheid was uitgevoerd, konden vrij vlug wetenschappelijk verantwoorde keuzes gemaakt worden voor een adequaat beschermingsbeleid. Dat het beschermd mijnpatrimonium een coherent beeld ophangt van de Kempense steenkoolnijverheid is zonder meer te danken aan het feit dat de Kempische steenkoolnijverheid misschien wel de vanuit erfgoedopgumpunt best bestuurde industrietak in Vlaanderen is.

6.4.25 Stokerijen

Door Davy Jacobs (Nationaal Jenevermuseum) m.m.v. Frank Becuwe (VIOE)

Een belangrijke katalysator voor het onderzoek rond het stokerijenpatrimonium vormt het Nationaal Jenevermuseum in Hasselt. Op zeer regelmatige basis verricht het museum in het kader van de studie van de museumcollectie en in functie van tijdelijke tentoonstellingen onderzoek naar thema's die verwant zijn aan het jeneververhaal. In dit verband heeft het Nationaal Jenevermuseum een lopende inventaris opgebouwd van Belgische stokerijen, geordend per postcode en, waar mogelijk,

³⁴⁶ Hanson, B., 1965. Economische studie van de Belgische schoennijverheid. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, en Vandaele, L., 1993. De schoenindustrie van België. Gent: universiteit Gent.

³⁴⁷ De vraag naar een status-quaestio met betrekking tot het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de schoenennijverheid in Vlaanderen werd gesteld aan het Schoeismuseum in Izegem. Een antwoord bleef voorlopig uit.

³⁴⁸ Van Doorslaer, B., 1988. Het zwarte goud der Kempen. M&L Monumenten en Landschappen, 7(6), pp.42-60; Van Doorslaer, B., 1990. Zwarte monumenten in groen Limburg. Naar een verdiende toekomst voor het mijnpatrimonium. M&L Monumenten en Landschappen, 9(4), pp.29-52; Van Doorslaer, B., 1994. Het Kempens Mijnbekken. Ons Heem. Tijdschrift Geschied- en Heemkundige Kring Kinrooi, 48(3), pp.139-148; Van Doorslaer, B., 1996. Het Limburgse mijnlandschap: een uitzonderlijke uitdaging, een unieke kans. Kultuurleven. Maandblad voor cultuur en samenleving, 63(8), pp.50-53; Van Doorslaer, B., 1997. Valorisering van het Limburgse mijnpatrimonium. Kultuurleven. Maandblad voor cultuur en samenleving, 64(2), pp.96-99; Van Doorslaer, B., 1998. Alles open. Welkom in de open mijnmonumenten. Kolenspoorfestival B. Van Doorslaer, red., Borgloon: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed; Van Doorslaer, B., 2002. Koolputtersgoed. Een bovengrondse toekomst voor een ondergronds verleden, Opglabeek: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed; Provincie Limburg; Van Doorslaer, B., 2005. De koolputters. De geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers. Aflevering I: De zeven mijnzetels, Zwolle: Waanders; Van Doorslaer, Bert; Viaene, P., 1996. Koolputterserfgoed in Noord-Frankrijk, Wallonië, beide Limburgen en het Akense mijnbekken, Borgloon: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed; Provincie Limburg.

aangevuld met adres- en andere gegevens met betrekking tot de eigendoms- en productgeschiedenis van de stokerij.

Naast deze werkinventaris, die voortdurend aangevuld en aangepast wordt op basis van informatie uit eventueel onderzoek, verwerving van collectiestukken van de stokerij, enz., beschikt het museum over een documentatieafdeling met informatiemappen (met onder meer kopieën van archivalisch materiaal, krantenknipsels, studiemateriaal n.a.v. tentoonstellingen) betreffende meer dan honderd Belgische stokerijen. Een algemene bevraging van de (al dan niet voormalige) stokerijen over het bedrijfsarchief is nog niet gebeurd. Wel is het zo dat de bestaande stokerijen Vandamme in Balegem en Bruggeman in Gent over een rijk bedrijfsarchief beschikken, dat echter niet altijd even transparant geordend is. Ondanks deze aanzetten ervaart het Nationaal Jenevermuseum dat het ontbreken van een exhaustieve inventaris van de jeneverstokerijen die Vlaanderen ooit heeft gekend en waarvan de nog aanwezige onroerende en roerende industriële erfgoedwaarden zijn geregistreerd, een belangrijke lacune vormt voor verder en diepgaander onderzoek over het jenevererfgoed.

Wat het onderzoek van likeurstokerijen en hun industrieel erfgoed betreft, staat de industrieel archeoloog voor een omzeggens volledig onontgonnen onderzoeksterrein.

6.4.26 Tabaksverwerkende industrie

Door Frank Becuwe (VIOE)

De tabaksnijverheid is in beperkte mate al het onderwerp geweest van lokale onderzoeksprojecten, waarvan de resultaten veelal in lokale of regionale heemkundige of historische tijdschriften werden gepubliceerd. Zo werd bijvoorbeeld in beperkte mate onderzoek verricht rond de sigarenindustrie in Geraardsbergen en in Arendonk, de tabaksverwerking in Nevele en in Hamont of de tabaksteelt in de Leiestreek en in het Wervikse. Systematisch onderzoek met betrekking tot de tabaksteelt, de tabaksverwerkende industrie en het tabakserfgoed vond echter nog niet plaats. Niettemin dringt de tijd, want de achteruitgang van de tabaksteelt en tabaksindustrie laat vermoeden dat binnen een paar jaar van de tabaksteelt in Vlaanderen nauwelijks nog enige bedrijvigheid overblijft. Deze dreigende teloorgang plaatst het tabaksindustriële erfgoed dan ook onder steeds grotere druk.³⁴⁹

6.4.27 Textiel

Katoen

Door Brigitte De Meyer (MIAT)³⁵⁰ m.m.v. Frank Becuwe (VIOE)

Voor het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de katoennijverheid in Vlaanderen speelde het MIAT in Gent in de voorbije jaren een belangrijke trekkersrol. Voorafgaand aan de herinrichting van de textielafdeling verrichtte het museum in het bijzonder onderzoek naar de rol en betekenis van de Gentse katoenindustrie. Isabelle De Baets onderzocht in het bijzonder de technische aspecten van het katoenindustriële erfgoed, terwijl René De Herdt het textielhistorische luik uitdiepte. Maria De Waele bracht vooral de sociaaleconomische omstandigheden met betrekking tot de textielindustrie (arbeidsomstandigheden, kinderarbeid ...) in de 19de en vroege 20ste eeuw in kaart. Behalve als

³⁴⁹ De vraag naar een status-quaestio met betrekking tot het onderzoek naar het industrieel erfgoed van de tabaksnijverheid in Vlaanderen werd gesteld aan het Nationaal Tabaksmuseum in Wervik. Bijkomende informatie wordt nog verwacht.

³⁵⁰ Brigitte De Meyer is als bibliothecaresse in het MIAT mede verantwoordelijke voor de lopende bibliografie inzake industriële archeologie en industrieel erfgoed die jaarlijks onder leiding van Patrick Viaene wordt uitgebracht.

wetenschappelijke onderbouw voor de museale herinrichting van de textielafdeling Katoenkabaal werden de onderzoeksresultaten nog niet volledig ontsloten.

Hoezeer onder meer door het MIAT geweest wordt op het onderzoeksbelang van deze sector ontbreekt tot op vandaag een inventaris van het onroerend erfgoed over de katoennijverheid in Vlaanderen, evenals een overzichtswerk van de textielindustrie in het algemeen en de katoennijverheid in het bijzonder. Diverse aspecten zoals de confectie en de distributie van (katoenen) stoffen, de ontwikkeling van de productiemethoden of de bouwkundige typologie van de katoenfabrieken gelieerd aan de productietechniek, zijn immers nog nauwelijks of niet aangesneden. Deze leemtes zijn deels te wijten aan een vrij groot gebrek aan technische kennis, in het bijzonder met betrekking tot de werking van de machines. Om inzake de zorg voor het katoenindustriële (wetenschappelijk) verantwoorde keuzes te kunnen maken, dringt een sectoraal onderzoek dat de gevalsstudies overstijgend de gehele branche en zijn industrieel erfgoed in beeld brengt zich op.

Vlas

Door Adriaan Linters (VVIA)

Vlas (of *Linum usitatissimum*) is één van de belangrijkste vezelplanten die al vanaf de steentijd in cultuur werden gebracht. Het adjectief 'usitatissimum' bij 'Linum' (vlas) betekent immers 'op veel manieren bruikbaar'. Vlas is het industriegewas met de hoogst toegevoegde waarde, waar naast de vezel ook de zaden (lijnzaad) en alle 'afval' nuttige bestemmingen vonden. Vlas is onlosmakelijk verbonden met de cultuur van de Lage Landen tussen Artesië en Friesland, en met 'cultuur' als dusdanig. Niet alleen de textiele cultuur (linnen, kant, batist, damast), in de schilderkunst is er het bekende schilderij van Jean François Millet (1815-1875) 'La Broyeuse de Lin', in de muziek componeerde Debussy zijn *La Fille aux cheveux de lin*, Emile Verhaeren verheerlijkte de *lin sacré* in zijn poëzie en Stijn Streuvels beschreef het werken en leven van de vlasboeren in *De Vlaschaard* (1907), en bij feesten en kermissen zong het volk over 'Tineke van Heule met heur vlasblonde haren'.

Kortom, de geschiedenis van de vlasvezelbereiding is een belangrijke brok sociale en economische geschiedenis van het platteland. Ze toont via een late vorm van proto-industrialisering de overgang van een agrarische naar een (veelal kleinschalige) industriële samenleving, en hoe die ingreep op traditionele verhoudingen en structuren. Toch heeft men lang geen aandacht gehad voor dit erfgoed, omdat het niet indrukwekkend is, omdat de materiële relictten in het platteland aan elk esthetisch gevoel leken te ontsnappen, omdat op veel plekken in minder dan één generatie dát verleden volledig verleden tijd en vergeten werd. Ondanks het feit dat er in alle vlasgebieden in Europa inmiddels her en der erfgoedprojecten en musea tot stand kwamen die de vlasvezelbereiding tot onderwerp hebben, blijkt het erfgoed van de vlasvezelbereiding nog maar in erg beperkte mate en veelal binnen een al te lokale context onderzocht. Nochtans reisden vlaszaad, vlas en de vlastechnologie door Europa lang vóór er van een Europese Unie of van Europese projecten sprake was. Een systematisch onderzoek dat grensoverschrijdend het erfgoedverhaal van de vlasnijverheid benadert, dringt zich dan ook op opdat sommige regio's hun toekomst zouden kunnen enten op hun historisch gegroeide identiteit.

Jute

Door Frank Becuwe (VIOE)

Rond de jutenijverheid in Vlaanderen werd nog maar zeer beperkte onderzoek verricht. Hoewel er in de 19de eeuw her en der in Vlaanderen juteweverijen werden opgericht, zoals in Roeselare, Lendeledede, Temse, Aalst en Sint-Amandsberg, was vooral de streek van Zele wat het epicentrum van de juteverwerking. Met de tentoonstellingsuitgave *Jute lichtte de Heem- en Oudheidkundige Kring*

van Zele in 1974 een tipje van de sluier. Sindsdien werd nauwelijks nog onderzoek verricht. Om het industrieel erfgoed van deze textielbranche in kaart te kunnen brengen, dient het systematische onderzoek nog opgestart.

6.4.28 Visverwerkingsindustrie

Door Frank Becuwe (VIOE)

Het belang van de Vlaamse visserij in het verleden uitte zich onder meer in de vele visrokerijen en -verwerkingsbedrijven die in het bijzonder tot de Tweede Wereldoorlog niet alleen aan de Vlaamse kust, maar ook in het binnenland gevestigd waren. Ongeacht het economische belang van deze voedingsnijverheid kreeg deze sector nauwelijks de aandacht vanuit het erfgoedonderzoeksveld. De teloorgang van deze bedrijvigheid leidde intussen echter tot de massale verdwijning van zowel ambachtelijke haring- en sprotrokerijen als industriële visverwerkende bedrijven. Om op basis van de nog schaarse onroerende relictten binnen ons collectief geheugen alsnog een samenhangend evolutief beeld van deze voedingsbranche te bewaren, is onderzoek rond dit industrieel erfgoed een dringende noodzaak.

6.4.29 Zeepziederijen

Door Frank Becuwe (VIOE)

Op enkele beperkte bijdragen na over zeepziederijen in en rond Brussel en Gent is industrieelarcheologisch onderzoek met betrekking tot zeepziederijen in Vlaanderen nagenoeg onbestaande.

6.4.30 Zuivel- en melkbedrijven

Door Frank Becuwe (VIOE) m.m.v. Eddie Niesten (CAG)

Zuivel- en melkbedrijven waren al meermaals het onderwerp van bijdragen in historische, heemkundige of andere tijdschriften. Het tijdschrift *Ons Heem* wijdde in 1993 een themanummer aan deze sector,³⁵¹ terwijl het Centrum voor Agrarische Geschiedenis in 2002 de geschiedenis van de zuivelsector in de voorbije twee eeuwen gedeeltelijk in beeld bracht. Systematisch onderzoek naar de spreiding van zuivel- en melkbedrijven en hun (nog bewaarde) industrieel-archeologisch erfgoedwaarden ontbreekt echter, waardoor een referentiekader in functie van de zorg voor het zuivelerfgoed alsnog onbestaande is.

6.4.31 Frisdrankennijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

Vanaf het interbellum werden frisdranken, in het bijzonder bronwater en limonades, geleidelijk aan een geduchte concurrent van het bier. Diverse brouwerijen startten dan ook een spuitwater- en limonadeafdeling op om aan deze wijziging in het drankenverbruik tegemoet te komen. Op een in 1991 door het M.I.A.T. uitgegeven themanummer³⁵² na gewijd aan deze niet-alcoholische dranken, beperkt het onderzoek van de frisdrankennijverheid zich vandaag nog grotendeels tot enkele casuele

³⁵¹ *Ons Heem*, 47(4).

³⁵² De Herdt, R., 1991. Kernbestanddeel van het limonademuseum in het MIAT. *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 34(2), pp.35-39.

studies. Systematisch onderzoek naar de spreiding van bronwater- en limonadefabrieken in Vlaanderen en hun (nog bewaarde) industrieel-archeologische erfgoedwaarden dient echter nog verricht om de materiële erfgoedwaarden van deze sector te kunnen behouden en te beheren.

6.4.32 Fruitverwerkende nijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

Zoals de hopteelt vooral streken rond Poperinge, Aalst en Asse/Ternat kenmerkt, zijn de fruitteelt en de fruitverwerkende nijverheid karakteristiek voor Haspengouw. Met de studie Limburgs-Haspengouw, een fruitstreek met traditie³⁵³ van Veerle Jacobs bracht de VZW Fruitstreekmuseum in 1997 het materiële en immateriële erfgoed van deze economische activiteit onder de aandacht. Verder onderzoek, onder meer naar de fruitasten, blijft echter wenselijk om ook de ontwikkelingsgeschiedenis van de fruitteelt en –verwerking, die aan de stroopfabriek in Borgloon voorafgaat, in een adequaat beschermingsbeleid te kunnen vatten.

6.4.33 Cichoreinijverheid

Door Frank Becuwe (VIOE)

De Continentale Blokkade onder Napoleon belemmerde de aanvoer van koffie, waardoor als surrogaat cichorei op de markt werd gebracht. De teelt van de wortels kwam aanvankelijk maar langzaam op gang en concentreerde zich op zandleembodems. Naarmate de binnen- en buitenlandse vraag groter werd, werden de teelt en de verwerking gemechaniseerd met oogst- en snijmachines. Het drogen (eesten) in cichoreiasten, het branden en vermalen van de wortels vond plaats in kleine bedrijfjes. Omstreeks 1900 waren alleen al in de streek rond Kortrijk 150 cichoreifabriekjes die samen 1.100 mensen tewerkstelden. Met de toenemende welvaart in het begin van de 20ste eeuw koos de consument echter opnieuw voor echte koffie. Tijdens de Tweede Oorlog was de surrogaatkoffie opnieuw tijdelijk populair. Na de oorlog verdrong de koffie de cichorei definitief.

Onderzoek naar de ontwikkelingen die de cichoreinijverheid in de 19de en 20ste eeuw heeft gekend, is, op een licentiaatsverhandeling³⁵⁴ en enkele gevalsstudies³⁵⁵ na, echter nog nauwelijks verricht. Omtrent de evolutie die de cichoreiasten hebben doorgemaakt en hen al dan niet onderscheiden van hop-, tabaks- en fruitasten, is alsnog weinig bekend. Intussen verdwijnen de cichoreiasten en –fabriekjes systematisch uit het rurale landschap. De nood aan typologisch onderzoek, dat zich vertaalt in een thematisch beschermingsbeleid, is dan ook groot.

³⁵³ Jacobs, V., 1997. Limburgs-Haspengouw, een fruitstreek met traditie, Borgloon: Fruitstreekmuseum v.z.w.

³⁵⁴ Bollekes, D., 1989. De Belgische cichorei, 1770 tot heden. Gent: Universiteit Gent.

³⁵⁵ Reumont, C., 2009. Pacha en de ontwikkeling van de cichoreisector. Deel 2: 1940-1992. Hallensia, 31(2), pp.33-35; Van der Linden, R., 1973. Cikorei, Gent: Koninklijke bond over Oost-Vlaamse volkskundigen.

